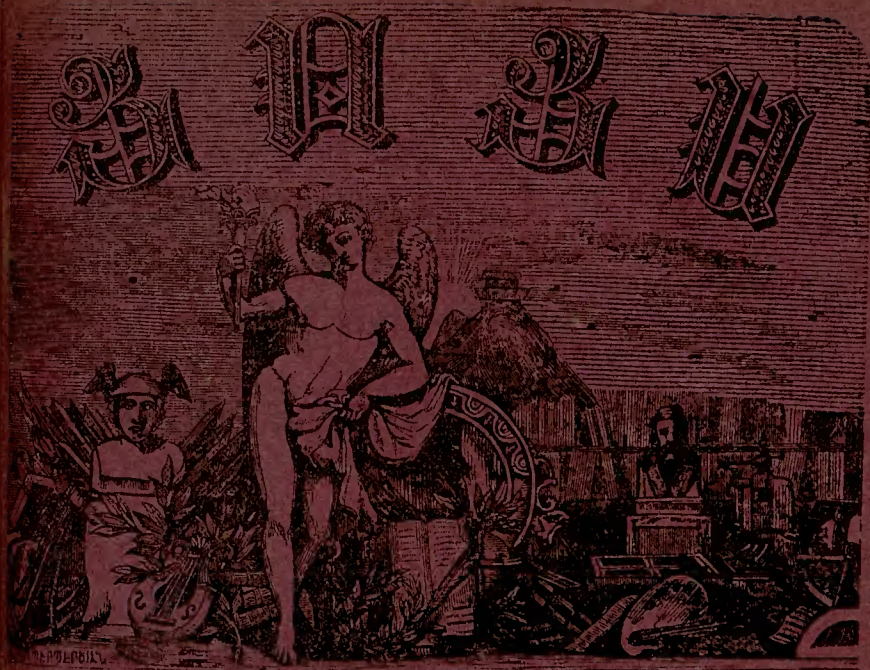

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ՀԱՏՈՐ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՏԵՏՐ ԵՐՐՈՐԴ — ՄԱՐՏ 1877

Ա. Արաքսացւոց հին պատմութիւնը
 Բ. Եգիպտոս եւ Ասորիք
 Գ. Լոնարայի եւ Սպանիոյ աղբաւոնքը
 Դ. Գերմանական գաղթականութիւն
 Ե. Այլ եւ այլք

ՅԱՐՄԱՇ

ՅՊՏԴՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆՍ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԵՆԻ

— 1877 —

THE CLERGY - 1875

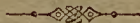
THE CLERGY - 1875

THE CLERGY - 1875

THE CLERGY - 1875

ԱՐԱՐԱՅԻՈՅ

Հ Ի Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Պէտէվիններուն մեծը չէ՞ կ'ըսուի, որ ծեր ըսել է, զոր երբեմն ալ ճերմակ ծերութիւն կ'անուանեն, ցեղին ներքին վարչութիւնը անոր ձեռքը կ'ըլլայ: Պատերազմի տուն զօրագետ մ' ալ կուենենան, զոր «էն» կ'անուանեն, և եթէ ասոր իշխանութիւնն որքան ժամանակ տեւելու ըլլայ, չէ՞նչ իշխանութեանը հաւասար է: Եթէ մէջերնին վէճ կամ կռիւ ծագի, իրաւաբանական վրձնով հանդարտեցնելու դատաւոր ալ ունին Գործ կոչմամբ: Վասն անունով պաշտօնատար մ' ալ կայ մէջերնին, որոյ գործն է ո'չ միայն որբերուն և անտերունչ այրիներուն իրաւանց վրայ հսկել, այլ և տկարներուն ալ սլաշտպանութիւն ընել և չը թողուլ՝ որ զօրաւորաց բռնութեան տակ նուաճին: Կեանքը կամ ինչքն ազատելու համար մէկին պաշտպանութեանը ապաւինողներուն ալ «էն» կ'ըսեն, և զիրենք պարտաւոր կը ճանաչեն ամեն կերպով այնպիսիները պաշտպանելու: Գողմը կամ մարդասպան մը եթէ պատուարուելու համար

ասոնց քով գալու ըլլայ, դետնափոր տեղ մը կը պահեն, հետեւնին ալ ու հաց ուտելէ կ'դդուշանան, որպէս զի անոնց կատարեալ պաշտպանութիւն ընելու սլարտքի տակ չիյնան : Գողը հարաֆ կ'անուանեն, սոյն անունը կուտան նաեւ սատկած անասնոյ մը դիակին և արեան, եւ խողի, և այս անուով ճանչցուածներուն ամենուն ալ դպչելը պղծութիւն կը համարին * :

Մինչև որ Ապտիւլ վահապ անուանի նորակրօնը երևան ելաւ, որ այս ալ Պէտէվի ցեղէն էր, ասոնք մահ մեռական կրօնքին պատուէրները ճշդիւ կը պահէին, ինչպէս են որը հինդ անդամ աղօթք ընել, բահաւ ամիսը ցերեկները ծով բռնել, զոհերու յատկացած տօներ չէլէլ ամսոյ առաջին օրերուն տօնին հաւասար կատարել և ըն : Ասոր օրէն՝ այս բաները թուլցան. բայց ամեն Պէտէվիներու մէջ չէ, և ասոր աղանդոյն հետեւողները մասնաւորապէս Վահապ անունով կը ճանչցուն, որոց ծագման և վերջանալուն պատմութիւնը ժամանակիս ընդհանուր պատմութեան դիւսաւոր մէկ մասն ըլլալով, գրել պատշաճ համարեցանք :

Ապտիւլ վահապ Պէտէվիներուն Տէմիմ ըսուած մեծ ճիւղին վահապի անուն ընտանիքէն առաջ եկած էր : Գրիստոնէութիւնը նորոգելու ելնող հերետիկոս-

* Պէտէվիներուն բաւըն եւ սովորութիւնը դիտողներն ամենն ալ կ'ըսեն՝ թէ ասոնք վարպետ դոդ են, ուստի կ'երեւի՝ թէ ասոնց հարաֆ ըսածները՝ ուրիշ Պէտէվիէ մը չորոգութիւն ընողներն են : Այնպիսի մարդիկ ալ կը ճանչնանք արեւելեան ազգաց մէջ, որ օտարազգիէ մը բան դողնալը կամ անոր խորդախութիւն ընելը բնաւ մեղք չեն սեպեր, իսկ իրենց ազգէն գողնալը ծանր մեղք կը համարին : Օտար լեզուաւ սուտ երգումն կամ հայհոյութիւն ընելու չեն խղճեր, իսկ իրենց բնիկ կամ իւրացուցած լեզուով ընելնին ծանր մեղք կը համարին : Տղիաութիւնն եւ իրենց ազգին վրայ մեծ համարում ունենալն է՝ որ այսպիսի բաներ ընել կուտայ :

ներուն պէս ասիկայ ալ մահմետականութեան հերետի-
 կոս մը կը սեպուի , և եւրոպայի պատմիչ մը մահմետա-
 կանութեան նարմին կ'անուանէ ասիկա . որովհետեւ ինչ-
 պէս որ անիկա կը պարծէր՝ թէ քրիստոնէութիւնն իւր
 նախկին մաքրութեանը պիտի վերածէ , Ապտ իւլ վա-
 հապ ալ նոյնն ընել կը պարծէր իր նախնեաց հաւատ-
 քին նկատմամբ : Ասոր համար մասնաւոր ջանքով ի-
 րաւագիտութիւն սորվելու հետեւելէն ետքը՝ երկայն
 ճանապարհորդութիւններ ըրաւ , և երբ վերադարձաւ՝
 իրեն կալմակերպած կրօնական նոր վարդապետութիւն-
 ները քարոզելու սկսաւ , որ 'ի սկզբան մահմետականու-
 թեան շատ հակառակ չէին երևեր . անոր համար եզրիպ-
 տոսի , Շամի և Հալէպի կողման կրօնադէտ կարդացող-
 ներն ասիկա իբրեւ հերետիկոս դատապարտուելու չէին
 համարձակեր : Այս վտանգաւոր բաներուն յայտնի ձեռք
 զարնելէ առաջ՝ իրեն համախոհ գտաւ նոյն Պէտէվի-
 ներէն Մէսալիհ ըսուած ցեղէն Մուհամմէտ իպնի
 Սուլտանուն մէկը : Այս մարդս Տուրքի գտնուելով՝
 մեծ եռանդեամբ ընդունած էր Ապտ իւլ վահապի նո-
 րահնար վարդապետութիւնները , յետոյ անոր աղջկան
 հետ ամուսնացաւ , և անոր հետեւողները մէկտեղ
 հաւաքելով մասնաւոր ժողովուրդ մը կազմեց , և վա-
 հապի անուով յատուկ վարչութիւն մը սահմանեց , որոյ
 գլխաւորը՝ քիչ մը ժամանակ անցնելէն վերջը՝ կրօնական
 և քաղաքական իշխանութիւնը միանգամայն իր ձեռքն
 առաւ : Առաջ այս կրօնքին մեծն էր նոյն ինքն հնա-
 րողը Ապտ իւլ վահապ , իսկ ասոր փեսան իպնի Սուլտան,
 եւ ասոր Ազիզ անուն տղան և թոռը Սուլտան , Արաբիոյ
 մէջ այս նոր վարդապետութեան հետեւողները շատցնե-
 լու պաշտօնը վրանին տուին : Քարողութիւննին աւելի
 զէնքով կ'ընէին քան թէ խօսքով . ըսածնին չընդու-
 նողները կը մեռցունէին : Ապտ իւլ վահապ՝ Մուհամ-
 մէտի չափազանց յարգանք ընծայողներուն սաստիկ
 թշնամի էր , ասոր հետ՝ սրբոյ յարգանք տալն ու

չէր ընդուներ , զոր մահամետականք կ'ընդունին , Ասոր կուսակիցները՝ իբրև սուրբ յարգանք գտած մարդոց գերեզմաններուն մասնաւոր կերպով թշնամի էին , մինչեւ անգամ Մուհամմէտի , ասոր զաւակներուն և թոռներուն գերեզմաններն ալ անարգելու սկսան , խափանեցին Քուրանին մէջ պատուիրած ողորմութիւնը (ս. 17) զոր ամեն ձեռնհաս մահամետական պարտական էր տալու՝ վաստկածին տասնէն մէկը այս պատուէրը կատարելու յատկացնելով . նոյնպէս խափանեցին ոգերից ըմպելիք չը գործածելու և դատաւորաց կաշառք չառնելու և անաչառ դատաստան ընելու եւ օտարահաւատներուն հետ պատերազմ ընելու պատուէրները , եւ ասոնք թէ և Քուրանին մէջ յայտնի գրուած են , բայց վահապիները խօսքը խեղաթիւրելով կամ գրուածը խաբդախելով՝ իրենց սկզբունքին համեմատ կը մեկնէին . Այսու ամենայնիւ կրնայ ըսուիլ թէ բարուց կողմանէ շատ խիստ էր Ապտիւլ Վահապ , մասնաւորապէս ընդդէմ ընդթեման մղութիւնը , չափաւանջ գինի խմելն եւ ծխախոտ և ափսոն գործածելը իրեն շատ ատելի էին* . Համբիջով աղօթք ընելն ալ ասոր չուզածքանն էր .

Այս նոր աղանդոյն կրօնական և քաղաքական գլուխ եղաւ Մուհամմէտ Իպնի Մուուտ , և իր հետևողներուն համար կրօնք սորվեցնող գիրք մը չինեց Մէքքէի տիրած ժամանակ , և մահամետականութիւնն իր քարոզած կրօնքին հիմն դրաւ , բայց , ինչպէս որ ինք կ'ըսէր , սկզբնական մաքրութեանը վերածելով , և ինչ

* Եխախոտ գործածելը , ինչպէս որ մենք կը հասկնամք , Ապտիւլ Վահապէն շատ ետքը սովորութիւն եղած է , որովհետեւ ծխախոտը Ամերիկա զանուէլէն ետքը՝ անկէ Եւրոպա բերուած եւ յետոյ ուրիշ կողմեր տարածուած է . ուստի ասոր արգիլածը մեր գիտցած ծխախոտը չը կրնար ըլլալ . կամ Պարսիկներուն գործածած եւ Բէնպէի ըսուածն է , կամ ասոր պէս ուրիշ բան մը :

որ վերջէն մտած կը կարծէր՝ վերցնելով : Ասիկայ իր
 գրութեանը մէջ կ'ըսէր՝ թէ վերկութեան գիտութիւնը
 երեք կէտի վրայ կը կայանայ, որ են զՍտուած ճանչ-
 նալ, կրօնական սկզբունքը գիտնալ, և Մուհամմէտի բուն
 իրեն սորվեցուցածները գիտնալ : Մէկ Ստուած կայ
 կ'ըսէր, որ ամենակարող է, և միայն անոր երկրպագել
 պէտք է : Կրօնական սկզբունքն ալ երեք են կ'ըսէր .
 առաջինն է իսլամ-բէն իմ-ֆալ-հաքմը, այն է Ստ-
 տուծոյ կամայը խոնարհ հպատակութիւն, երկրորդը՝
 հաւատալ, և երրորդը՝ բարեգործութիւն : Իսլամ-բէն-
 հինգ գլխաւոր կէտ ունի, զոր նորա շարի՛, այսինքն
 պայման կ'անուանեն, վասն զի առանց ասոնց կատա-
 րեալ ֆալ-հաքմ չեն կրնար ըլլալ, և հետեւեալներն են .
 առաջին՝ դաւանութեան խօսքը, որ է այս . մէկէ աւել
 ի աստուած չկայ, և Մուհամմէտ անորմէ զրկուած է .
 երկրորդ՝ օրը հինգ անգամ աղօթք ընել . երրորդ՝ հը-
 բամայեալ ողորմութեան գործը կատարել, որ է բոլոր
 ունեցածին հինգէն մէկը աղքատներուն տալ, զոր
 սմանք տասնէն մէկը կ'ըսեն . չորրորդ՝ բաճաշ ամսուն
 ծով բռնել, հինգերորդ՝ բոլոր կենացը մէջ գոնէ
 մի անգամ՝ Մէքքէ ուխտի երթալ : Հաւատոյ դաւա
 նութիւնն իր ներքեւ հետեւեալ վեց հաւատարիքը կը
 պարունակէ կ'ըսեն, որք են . առաջին՝ Ստուածոյ հա-
 ւատալ, երկրորդ՝ հրեշտակաց գոյութեան հաւատալ,
 երրորդ՝ սուրբ գրքերուն հաւատալ* . չորրորդ՝ Մու-

* Յայտնի է՝ որ ասոնց սուրբ գիրք ըսածը մերկնները
 չեն, որոցմէ ընդունածնին՝ որ են Մովսիսի հինգ գիրքը,
 զոր Բեթլեհ կ'անուանեն, և և Աւետարանը՝ զոր Էնէլ կ'ըսեն,
 խանդարած են . զէդուր ըսածնին՝ որ գրուած ըսել է եւ
 ինչպէս որ Ժամանակ ըստ ըստ արարեալն բառարանին մէջ նշա-
 նակուած է, Գաւիթ մարդարէի գիրքը կամ Սաղմոսը կը նշա-
 նակէ՝ խանդարուած է, և վերջն ալ Գուրանը աւելցուցած
 են :

համմէտ իբրեւ մարգարէ ընդունիլ . հինգերորդ՝ Մուհամմէտի ունի կարծուած յատկութիւններուն հաւատալ . վեցերորդ՝ վերջին ընդհանուր դատաստանին հաւատալ : Բարեգործութիւնները մէկ բանի վրայ կը կա , յանան ասոնց ուսմանը մէջ , և է այս . հաւատալ Աստուծոյ այնպէս ստուգիւ՝ որպէս թէ զինքը կը տեսնես , վասն զի թէպէտ դու զանիկա չես կրնար տեսնել , բայց անիկա զքեզ կը տեսնէ : Ասոնց մէջ ամենէն կարևոր ճանչցածն է՝ Մուհամմէտը աղէկ ճանչնալն է . վասն զի ասով է՝ որ անոր արուած չափազանց յարգանաց հակառակորդ եղած են : Վահապիւնները կ'ըսեն՝ թէ Մուհամմէտ պարզապէս մահկանացու մարդ մ'է , և Աստուած դանիկա ոչ թէ միայն մէկ ազգի , այլ բոլոր մարդկային ազգին համար զրկեց . ուրիշ հաւատք մը ասոր քարոզածէն զատ ուղիղ չը կրնար ըլլալ կ'ըսեն , անկէ ալ վերջը գալու մարգարէ չըկայ կ'ըսեն : Ասոնց մէջ՝ մահմետական նախնի ուսմանը նայելով՝ հերիտիկոսութիւն ըսելու բան մը չ'կայ , անոր համար Եգիպտոսի և Շամի օրէնագէտները չ'կրցան Ապտիւլ Վահապի ըսածներուն մէջ դատապարտութեան արժանի հերետիկոսական բան մը գտնել , ինչպէս որ առաջ ըսինք : Վերոյգրեալ հաւատալեաց կէտերը բոլոր մահմետականներէն ընդունուած են . վահապիւններուն քարոզիչը՝ որ աշխարհական իշխանութիւն ալ կը վարէր , խստիւ կը պատժէր օրինաց գործնական մասին անհոգութիւն ընողները . օրը հինգ անգամ հասարակաց աղօթից ներկայ չը գտնուողները , բաժան ամսոյն ծով չ'բռնողները , և ըն : Մահմետական հաւատքը չընդունողներուն համար ալ կ'ըսէր՝ թէ կամ այն հաւատքին դարձունելու , կամ բնաջինջ ընելու է : Պէտէվիներուն կրօնական սկզբանցը , և Ապտիւլ Վահապի մատածած և քարոզած և անոնց մէջ մտցնել ուղած վարդապետութեանց վրայ այս համառօտ տեղեկութիւնները բաւական սեպելով , այս նոր աղանդոյն սլատճառած

խռովութիւններն և անոր վերաբերեալ դէպքերը պատմենք :

Արաբիոյ մէջ այս աղանդոյն պատճառաւ ելած քրթմինջիւնը՝ որ խռովութեան սկիզբն էր, օսմանեան պետութեան Բարձրագոյն Դրան առաջին անգամ իմաց տուողն եղաւ Պատրայի Սիւլէյման փաշան, ծանուցանելով՝ որ Արճայի մօտ անապատի ապստամբ արապները, որ են Պէտէվլիները, պատերազմով նուաճած է, և այս Պէտէվլիներուն կարգը կը դնէ անոնց այլ եւ այլ ճիւղերը, եւ իշխանական տուները, որ այս նոր քարոզչին կը հետեւէին, եւ էին Պէնիմիւն Թէֆիք և Պէնի Լամն, որ Դաւառնայի քով իրարու հետ միացած էին. Հիւլէօղէի արապներն եւ Ահմադու Մուհա ըսուածները, Յիշեալ կուսակալը կը պատմէ՝ որ ասոնցմէ հազար հոգիի չափ կոտորեր է, ասոնց մէջ են եղեր Պուրհանէտաին անուն գլխաւորնին, և անոր տղան Սլի, որ իբր մականուամբ Գիւ կ'ըսուէր, որ շուն ըսել է, և Պատրա և անոր շրջակայներն այն արաբներուն ձեռքէն ազատեր է Տէվասիր ըսուած ցեղին օգնութեամբը, որ ծովուն եղերքը կը բնակին եղեր : Աւաղակներուն պատըս պարան եղած տեղերն ալ քանդեր ու այրեր և միսիր դարձուցեր է : Անոր այս տեղեկութիւնները տալէն հազիւ քանի մի ամիս անցած էր, որ մեծ եպարքոս Մուհամմէտ փաշայն, որ պաշտօնանկ ըլլալէն վերջը՝ Պաղտատի կուսակալ զրկուած էր, Բարձրագոյն Դրան կը ծանուցանէր՝ որ արաբներուն գրգռած մէկ թշնամութեան հետեւութեամբ՝ Սիւլէյման փաշան Պաղտատ պաշարման տակ առնելու պէս ցոյցեր կ'ընէ, և հետը արաբներէն ժողոված բաղմաթիւ զօրք ունի : Ասոր վերայ՝ այն ժամանակի մեծ եպարքոս Էսսէիտ Ապտուլլահ փաշան Սիվադի Սափէլի — Զատէ փաշային հրաման զըկեց՝ որ քիւրտ պէյին և Տիարպէքիւրի և Մուսուլի, Հալէպի և Ռաքքայի փաշայներուն քովը դնուած զօրքն, և Մարաշի զօրքն և Մէրսինի վոյվօտան հետն

առնելով՝ երթայ Պաղտատ պաշարումէ աղատէ ։ Սիւ-
լէյման ասոնց դալու պատրաստ ըլլալն իմանալով՝ վը-
տանդէ աղատելուն հնարքը մտածեց ։ Սուլթանին կա-
տարեալ հնաղանդ ըլլալը յայտնելով՝ Պասրայէն դուրս
ելնելուն պատճառ՝ այն քաղաքին մէջ տիրած սովն էր ։
Բարձրագոյն Պուռն անոր բուն նստատեղն իմանալու
համար , կայսերական պալատան երկրորդ ախուճակատ
Մուսղափա պէյը զրկեց՝ որ երկու փաշայներն իրարու
հետ հաշտեցունէ ։ Սկզբիչ հրովարտակներ ալ զրկուե-
ցան այն միջոցին ։ մէկը ճիտաէի փաշային՝ որ Բեա-
պէի շէխ-Բեա պաշտօնն ալ ունէր ։ Եւրիչ մը Նիկիւ-
տոսի կուսակալ Ահմէտ փաշային , որ առաջ եպարքո-
սութեան պաշտօն վարած էր ։ երրորդ մ'ալ Մէքքէի
Շէրիֆ Մէսստա պէյ Սաաութին ։ անոնք կատարեալ միա-
բանութեան յորդորելով՝ որ իրենց յանձնուած գործը
յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար խորհրդակցին ։
Դուռը կը հրամայէր նաեւ որ ընկէ Նէճա դաւառին Ա-
յինէ գիւղէն Մուհամմէտ Իպնի Ապտիւլ վահապին ա-
նորէն վարդապետութիւնը բոլորովին չը տարածուած
լնջուի , որ Էւսթիւնիան սկզբանցը կը հակառակի , և ինք
զինք նոր հռչակած կրօնքին գլուխ ըլլալ կը քարոզէ ։

Այս միջոցին մէկ նոր գանձաւ մը գտնուիլը՝ Արա-
բիայէն շարունակ հասած գէշ լուրերուն պատճառած
տխուր ազդեցութիւնը խիստ քիչ չափաւորելու կարող
եղաւ ։ Մուսուլի Մուհամմէտ փաշան՝ որ այս պաշտօ-
նին հասնելէն առաջ՝ Կ. Պօլիս կայսերական պալատը
պետութեան խորհրդական գուպէնիչին՝ այսինքն՝ Զէքէի
ներքն նստող ըստած յէզիբներուն կարգէն էր (իրենց
գումարուած տեղոյն անունովը այսպէս կը կոչուէին) ,
գրով իմացուց Դրան՝ որ քանի մի երկրագործք գե-
տինը փորած ատեննին ոսկեով լեցուն երկու աման գը-
տան , ոսկիները Ապտաօի ցեղի Խալիֆէներուն ժամա-
նակէն էին , մեծ ու պզտիկ ընդ ամենը երեք հազար
չորս հարիւր յիսուն և չորս հատ էին , և ծանրութիւն-

նին հարիւր հօգուէն աւելի կուգար : Այս ստակները տէ-
 րութեան դանձն առնուեցան , և հասարակութիւնը
 այս գիւտն առաջին Սուլդան Մահմուտի թագաւորու-
 թիւնը յաջողութեան նշան կը համարէին : Վասն զի այս
 տեղ պատմութեան ասոր ժամանակն եղած են , Հա-
 սարակութեան մէջ չափազանցութեամբ հրատարակուե-
 ցաւ այս գիւտը , և պետութիւնն այս միջոցաւ ու-
 ղեց Սրարիոյ դէպքերուն պատճառած դէշ ազդեցու-
 թիւնը մեղմել . ասոր համար առաջին և երրորդ Սուլ-
 դան Ահմէտին եւ չորրորդ Սուլդան Մուրատին և չոր-
 րորդ Սուլդան Մուհամմէտին նմանող ըլլալ ուզելով ,
 Մէքքէ շատ մը ընծայներ զրկեց . բայց ասոր զրկած-
 ներն իւր յիշեալ նախորդներուն զրկածէն մեծագին
 էին : Նոր աղանդաւորները՝ արտաքին պաշտամանց ճոխ
 եւ փառաւոր ըլլալուն թշնամի էին : Սուլդան Մահ-
 մուտ ալ դործով ասոնց ըսածը հերքել կ'ուզէր՝ իր կը-
 րօնական պաշտաման գլխաւոր կեդրոնն այնպիսի մեծա-
 գին բաներով փառաւոր ցցնելով : Ղրկածն էր Բեա-
 պէին վրայ ձգելու ծածկոյթ մը , որուն տեղը հասցու-
 նելու պաշտօնն ինքնակալը դանձապետին եւ ներքե-
 նապետին յանձնեց . ասոր հետ ուրիշ մարդարտազարդ-
 եւ ադամանդով եւ յակինդով շինուած ուրիշ զարդեր :
 Ասոնց մէջ զմրուխտ քար մը կար վեցանկիւնի՝ ուրիշ
 երկու մեծագին դոհարներու մէջ հագցուած , որոց
 մէկը եօթն հարիւր վաթսու եւ միսն եօթն հարիւր
 յիսուն եւ երկու հար- թանրութիւն ունէր : Այս երեք
 զմրուխտները՝ որ հին հանքէ մ'ելած էին , տառն եւ
 երկու խոշոր եւ քառասուն միջակ , եւ վաթսուն եւ
 վեց մանր ադամանդներով շրջապատուած էին , ասոնց
 շրջապատն ալ երեք հարիւր յիսուն մարդարիտ շարու-
 ած էր քանի մը կարգ բաժնուած , և ամեն մէկ կար-
 դին ծայրը մէկ մէկ զմրուխտ կար , որ թէպէտ շատ մեծ
 չէին , բայց խիստ գեղեցիկ տեսք ունէին :

Այս ժամանակները վահապիւններն երբեմն յաջող և

երբեմն ձախորդ դէպքերով Արաբիոյ մէջ իրենց ասպատակութիւնը շարունակեցին . Մեքքէի վրայ ալ յարձակեցան եւ Գեապէ հռչակաւոր մեծահարուստ տաճարը կողոպտեցին . բայց առաջին Սուլդան Մահմուտին վերոյիշեալ ընծայները մնացին թէ կողոպտեցան , յիշուած չեմք գտներ : Ներկայ դարուս առաջին տարիները՝ Նգիստոսի անուանի Մուհամմէտ Ալի փաշայն իւր աղայն թօսուն փաշայն բաւական զօրքով ասոնց վրայ ղրկեց , որուն դէմ չ'կրնալով կենալ ջրուեցան , եւ Մեքքէ ասոնց ձեռքէն աղատեցաւ , որուն բանալիները յիշեալ փաշայն Կ . Պօլիս երկրորդ Սուլդան Մահմուտին ղրկեց , վահապիներն այնուհետեւ իրենց դըլուխ չունենալով , շատ տկարացան եւ քիչցան , եւ հիմայ խիստ քիչ կը գտնուին Արաբիոյ ներքին կողմերը :

Ե Գ Ի Պ Տ Ո Ս Ե Ի Ա Ս Ո Ր Ի Ք

Գ.

Սուլդան Սէյիմ Գ. էն մինչև Սուլդան Մահմուտ Բ. Թուրքիոյ յառաջադիմութիւնն այնչափ զգալի չերևար։ Պատմութիւնը կը վկայէ՝ թէ Մահմուտի թագաւորութեան սկիզբները Թուրքիոյ ամեն կարգի մարդոց բարքըն ինչ աստիճան ասպականուած էր։ Հիմայ ալ Մահմուտ Բ. ի անդրանիկ որդւոյն, Ապտիւլ Մէճիտի թագաւորութեան ժամանակը ստորագրենք։

Մինչև կիւլանէի Խալիլ հեփտուն ին հրատարակուած ատեն, ոսկւոյ գետակը գաւառներէն դէպ ՚ի մայրաքաղաքը կը հոսէր, և միշտ Կ. Պօլսէն փաշայներ կը զրկուէին, որոնք գաւառաց բնակիչները կը հարստահարէին, թէ և յետոյ իրենք ալ կը հարստահարուէին։ Բայց երբ Եւրոպայէն եկած ճառագայթ մը կայսրութեան վրայ ցոլաց, և Ապտիւլ Մէճիտ 1839 ի նոյեմբեր ամսոյն մէջ իւր Խալիլ հրատարակեց, ըստ երևութին օրինաւոր ճամբայներով դրամ կորզելու միջոցներ խորհեցան։ Այս ճամբայներն առաջիններէն չէին տարբերեր հարստահարիչ և բռնական ըլլալու կողմանէ։ Փաշայները, ինչ կերպով ալ որ ըլլար, դրամ յափշտակել կուզէին։

Չանաղան միջոցներ խորհելով, վերջապէս տրոյց օրէնքը սահմանեցին, որ կաշառակրծութեան անսպառ աղբիւր եղաւ։ Որովհետև այս կաշառակրծութիւնք

տէրութեան եկամտին աղբիւրները կը յամբեցունէին , հին տուրքերը կրկնապատկեցին և նորեր աւելցուցին : Ժողովուրդն ընկճեցաւ և թշուառացաւ , որուն նմանք բնաւ տեսնուած չէր : Մեծիկները՝ որոնք քաղաքաց մէջ հպատակաց երաշխաւորութիւն տալու համար կաղմուեցան , փաշայներուն հետ խօսքերնին մէկ ըրին՝ իրենց յափշտակութիւնները հաշտութեամբ կեղծ տեղեկագրով մ'օրինաւոր ցուցնելու համար : Այս հաշտութեամբ ընդ մերթ Դուռը կը ղրկուէր Քեփէն՝ բոլոր անդամներէն ստորագրեալ , որոյ մէջ փաշան միայն իր քմաց հաճոյ երեցած բաները գրած կ'ըլլար : Մահալապիտի փաշային ձեռքը երկասցրի սուր էր , որով կրնար թէ՛ Ժողովուրդը և թէ արքունի Գանձուն շահուց փնտս հասցունել : Օրինակի համար . այն ինչ դաւառի փաշայն տուրքն աճուրդի կը հանէր . Քեփէն անդամները հաշտութեամբ Դրան կ'իմացունէին՝ թէ փաշան օրինաց համեմատ գործած է : Կառավարիչը կը նայէր՝ որ տուրքը զնոյր օրհասական ծեր մէկն ըլլար : Ամբողջ գումարը փաշային արկղներուն մէջ լեցուելէ վերջը , ծերը կամ հիւանդը կը մեռնէր : Իսկոյն նորէն հաշտութեամբ կ'իմացունէին Դրան՝ թէ մեռնողը , որ ընդհանրապէս քրիստոնեայ կամ հրեայ կ'ըլլար , անանկութեան դրօշակ պարզելով մեռած է , և անոր տունը խուղարկած ատեննին բան մը չեն գտած : Դուռը՝ որ քանի մը միլիօն գումարի կորուստ ընել չէր ուզեր , հաշտութեամբ պաշտօնեայ մը քննիչ կը ղրկէր : Անմիջապէս Քեփէն անդամները նոր հաշտութեամբ կը վկայէին թէ սաուդիւ գնող մարդը անանկութեան մէջ մեռած է . փաշայն մեծկակ գումար մ'ալ հաշտութեամբ ձեռքը կը խթէր , որ Կ. Պօլիս վերադառնալով՝ կ'երգնոյր թէ տեղեկագրին մէջ պարունակուածները ճշմարիտ են :

« Չափազանցութեան չենք դիմեր , կ'ըսէ Պ. Պարքեր . այս իրողութիւնը երբեք անհամար անհեղափոխական կուտակալութեան մէջ . Դուռն իրարու ետեւ երեք հաշտութեամբ ղրկեց՝ առանց ուրիշ արդիւնք ձեռք բերելու » :

րելու » :

Ահաւասիկ թուրքիոյ բարենորոգմունքը՝ Օսմանեան պետութեան նոր օրէնսդրութիւնը փաշայներուն համար ոսկեղինիկ դար եղաւ . որովհետեւ առաջ ձերբակալուելով կը գլխատուէին , կամ քիչերը Դրան իրենց դէմ լարած որոգայթներէն կը ճողոպրէին . բայց կիւլհանէի Խալիլ հէֆաւուն հրատարակուելով , փաշայները դաւառական ժողովներ կազմեցին իրենց պատասխանատուութիւնը ծածկելու համար : Օրէնսդր. համբաւելով և ամենայն հաւատարմութեամբ կը գործէին :

Ամենը այս չէ : Մէնլէօ անդամներն ալ շատ անգամ կառավարիչ փաշայներուն գործակից կ'ըլլային , որպէս զի կարենային շահուն ալ բաժանորդ ըլլալ : Այս անդամները միշտ հարուստ կալուածատէրներուն մէջէն կ'ընտրուէին , որոց շատերը Պէլեւլէյ կամ Տէքէլէյ կոչուած այն տպատամբ փաշայներուն ցեղէն էին , որոնք Սէլիմի և Մահմուտի ատեն Օսմանեան կայսրութիւնը անհնարին տաղնապներու մէջ ձգեցին , Գաւառին կառավարիչներն իրենք էին և վարչութեան զեկը ձեռքերնին բռնած՝ ուրո՞ս կողմերնին կը դարձունէին : Դրան իշխանութեան ներկայացուցիչ փաշայներուն շընորհիւ ապօրինաւոր գործերնին ընդ քօղով կը ծածկէին , և իրենց մրակ աւարկայն էր խեղճ և թշուառ ժողովուրդը հպատակութեան անձուկ սահմանին մէջ բռնել , « Միշտ նկուն և տգէտ պիտի պահենք ժողովուրդը , ըսեր օր մը Պ. Պարքերի՝ Սնտիօքայ ժողովոյն ազդեցութեան տէր անդամներէն Հաճի Հալըֆ աղաւնուն մէկը , որովհետեւ առանց ասոր պիտի չ'կրնանք կառավարել » : « Այս մարդուն գործած հարստահարութիւններն , անիրաւութիւններն և բռնութիւնները կ'ըօէ հիւպատոսը , անթիւ էին , բայց Խալիլէյն մէջ չէին գրուեր , ժողովուրդը զարհուրելով և սարսափելով կը յիշէր այս գաղանաբարոյ եէնիչերիին զինուորական խստութիւնները » :

Թուրքիոյ յաւանդութեան պատմութեան մէջ առաջ երթանք և հասնինք 1830 թուականին : Պ. Ճօն Պարքէրի տղայն , Պ. Եդուարդ Պարքէր , հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ սոյն տարւոյն հոկտեմբեր 16 ին՝ Հալէպի մէջ ծագած ապստամբութիւնը՝ որ քսան և չորս օր տևեց :

« Ապստամբաց պատճառանքը՝ զինուորագրութեան խտուրթիւնն էր , բայց , ինչպէս միշտ , նոյնպէս այսատեն ալ , սոյն կուսակցութեան բուն նպատակը ազդատամբութիւն հանել էր . Շէրիֆներու կամադնուականաց, եէնիչերեաց կամ զուհիկ զինուորաց խումբերը տակաւին Հալէպի մէջ կային : Եէնիչերիք 1812 էն մինչև 1826 աքսորուեցան , ցիր ու ցան եղան և կոտորեցան , բայց այս բաղադրիւնեան հիդրաները միշտ կը վերածնանէին : Ասոնք էին Ժողովրդեան տիրող գլխաւորները : Այս կուսակցութեան գլխաւորն էր Ապտուլլահ Պէյ — Պապիլիս , որ առաջ մնալաճառ էր , և յետոյ բռնութեամբ Հալէպի քաղաքապետ եղաւ : Երբեմն իբրև եէնիչերի՝ Պ. Պարքէրի ծառայած էր . միշտ պըղնծէ պարեգօտը կը հագնէր՝ ի նշան իւր առաջին պաշտօնին : Եդիպտացոց՝ Ասորոց երկրին տիրած ատեն՝ 1832 — 1840 — Իպրահիմ փաշայի քաղաքականութիւնը զինքը քաղաքապետութեան պաշտօնին բարձրացուց , որովհետև անկիրթ , տգէտ և տմարդի էր : Սուլթանն ալ զԱպտուլլահ ա՛լ աւելի իւր պաշտօնին մէջ հաստատելով՝ հարստացաւ և ազդեցութեան տէր եղաւ :

« Շէրիֆներու կուսակցութեան գլուխն եղող Հաճի Եուսուֆ պէյ՝ Ապտուլլահի վրայ նախանձեցաւ : Աօիկա միշտ իրեն խօչընդօտն կ'ըլլար՝ երբ երկիր դրաւել ուզէր , իը ջանայր՝ որ Ապտուլլահ իր վրայ իշխանութիւն չը բանեցունէ . բայց ասոր համար ի՞նչ հնարք գործածելու էր : Ժամանակները փոխուած էին . եթէ յայտնի կամ գաղտնի սպաննէր զԱպտուլլահ , երկայն ատեն

դատաստանի ներքեւ պիտի ինկնար և իւր հարստութեան մէկ մասն ալ պիտի սպառէր : Ուղեց որ ապրտաւարութիւն մը յարուցանէ : խորհելով՝ որ Ապտուլլահ Պէյ ո'չ իրեն դէմ լարուած որոգայթը պիտի կարենայ տեսնել և ո'չ ալ ժողովուրդը հանդարտեցունել :

Եւստ երկար պիտի ըլլայ՝ եթէ Հաճի Եւսուֆի գործադրած բոլոր միջոցները մանրամասն նկարագրենք : Միայն սաչափ մ'ըսենք՝ որ կրցաւ իր նպատակը յաջողցունել : Արապ ջորեպանները, ուղտապաններն և ամբողջ ռամկաց դասը քրիստոնէից և հրէից վրայ յարձակեցան : Փաշայն՝ բաւական զօրութիւն չունենալով հանդերձ՝ միտքը դրաւ որ պատերազմի : Պ. Եւսուֆ Լէրս, Գաղղիոյ հիւպատոսը, այս վտանգաւոր ձեռնարկութեան կարելի հետեանքներէն զարհուրելով՝ փաշային և ապստամբաց մէջ հաշտութեան միջնորդ եղաւ : Ապտուլլահ Պէյ խոստացաւ՝ որ անմիջապէս խաղաղութիւնը վերահաստատէ, եթէ հիւպատոսը՝ փաշային և ժողովրդեան պինտութիւնը ըլլալուն երաշխաւորեն : Սակայն Հաճի Եւսուֆ Պէյի ուզածն այս չէր : Հաշտութիւն ընելու համար երբ բանակցութիւնք կ'ըլլային, փաշային զօրաց մէկ գունդը իսկոյն Գաղղիոյ զօրքէն կ'ախուած տեսնուեցաւ : Ո'վ էր այս գրգռութեան պատճառը : Ապտուլլահ չէր, բայց կատաղի փաշայն զանիկա կարծեց : Իբր թէ նոր կարգադրութիւն ընելու համար, փաշայն զԱպտուլլահ իր ապարանքը հրաւիրեց, և մատնութեամբ զանիկա ձերբակալելով՝ (ինչպէս կ'ընեն միշտ փաշայները) շղթայակապ բանտարկեց եէնիչերեաց ուրիշ հինգ գլխաւորներով մէկտեղ : Այս նենդութեան լուրը ապստամբութեան հուրն արծարծեց : Բոլոր քրիստոնեայները հիւպատոսարաններն ապաստանեցան, Մինչև նոյեմբեր ամսոյ 9 ը, փողոցներուն մէջ պատերազմը չը դադրեցաւ : փաշային ալ ուրիշ տեղէ օգնութեան հասան : Ապտուլլահ Պէյ Կ. Պօլս զրկուեցաւ, բայց որովհետև շատ մը դէշ բաներ

կրնար յայտնել, ուստի ճամբան մեղցուցին :

Իսկ Եուսուֆ Պէյ այս յեղափոխութեան միջոցին՝ հիւանդութիւն կեղծելով՝ իր կանանոցէն դուրս չելաւ . Ապտուլահի տեղը Հալէպի քաղաքապետ կարգեցաւ . և երբ չորս հազար անձինք կ'աքսորուէին՝ եկեղեցիներ կողոպտելուն համար, ինքն ալ Կ. Պօլիս կ'ուղեւորէր փաշայութեան աստիճանին հասնելու նպատակաւ :

Քրիստոնէայ իշխանութիւնք եկեղեցեաց կողոպտուելուն համար հատուցումն պահանջեցին . այս հատուցումն իբրեւ սկզբունք շնորհուեցաւ . Դուռը՝ Մուսղաֆա փաշային տեղը Գըպրըզլը Մէհէմմէտ փաշան Հալէպի կառավարիչ կարգեց, պատուիրելով՝ որ իւր հրամանաց ճշդիւ դորժագորութեանը հսկէ : Մէհէմմէտ ըստ երևութին հարստահարիչ չերևցաւ, բայց հազար ու մէկ պատճառներով և միջոցներով դորժը յապաղեց, և բնաւ հատուցումն չեղաւ :

Դէպ անցեալ ժամանակներն առաջ երթանք . 1856 ին . Շէսնըյ անդղիացի դնդապետն իւր կառավարութենէն զրկուեցաւ տեսնելու համար՝ թէ արդեօք Եփրատ կրնայ նուարկելի ըլլալ և թէ կարելի՞ է Միջերկրականին և պարսկային ծոցոյն մէջ տեղ երկաթուղի շինել : Գնդապետը Հալէպ հասած ատեն՝ նուագարաններով և թմբուկներով ընդունուեցաւ : Բայց երբ փաշայէն պահանորդ զինուոր պահանջեց, « Անկարելի է այդ, ըսաւ փաշայն . Սրապներուն հետ պատերազմ ունինք . կը մեռնիք, դժբաղդարար ձեր մեռնելուն հետ իմ զլուխս ալ կը կտրուի » : Սակայն կառավարիչը ստիպուեցաւ զիջանիլ և պահանորդ զինուոր տուաւ : Գնդապետն երեք հարիւր զինուոր կ'ուղէր . վերջապէս այս թիւը լրացաւ . Գնդապետն իր խուզարկութիւններէն ըրաւ առանց մէկ արապի հանդիպելու : Բաղաքին այն գլխաւորները հնարեցին պատերազմի այս կեղծ պատմութիւնը, որոնք Եփրատի եզերքը կալուած ու

նէին . այս պատճառանքով իրենց կալուածոց տուրքը վճարել չէին ուզեր :

Բայց աւելի զարմանալին , չըսենք ծաղրելին , սա՛ է՝ որ փաշայն ալ պատճառ ունէր գնդապետին պահա՜նորդ զինուոր չը տալու : Որովհետեւ հազար հինգ հարիւր մարդու համար ռոճիկ և թռչակ կ'ընդունէր Դըռնէն , մինչդեռ հազիւ հինգ հարիւր անկանոն զօրք ունէր իւր իշխանութեան տակ՝ քաղաքաց և գիւղերուն պահպանութեան համար . թէ ո՛ւր կ'երթային փաշային՝ Գոյութիւն չունեցող հազար զինուորաց համար ընդունած 30,000 դահեկան ռոճիկը , հարցնելն աւելորդ է :

Փաշայներուն վերջին ատեններս կամուրջի շինութեան համար բանեցուցած խարդախութիւններն ալ լիչենք : Այս մասին Պ. Էդուարդ Պարքէր հետեւեալ կերպով կը խօսի . 1867 թուականն ենք :

« Հալէպի մէջէն անցնող Վօ—Իք անուն դետն երբեմն գարնան կըյորդէ՝ ձեանց հալելով . Նոր կարգուած կառավարիչ փաշայն հիւպատոսարանն առաջին անգամ այցելութեան եկած ատեն , պատուհանէն տեսաւ՝ որ երթեկողք ոտից ամաններնին ձեռքերնին բռնած՝ բոկոտն մինչև ծունկերնին բաց , չուրէն կ'անցնէին : Մենք այս առթով Նորին Բարձրութիւնն աղաչեցինք՝ որ կամուրջին նորոգութեան համար հրաման ընէ , որուն գէշ շինուածքէն կը հետուէր այս անպատեհութիւնը : « Ինչպէս , կարելի է պատասխանեց մեզ , որ չինեմ . Անցեալ տարի մի և նոյն բանը պատահեցաւ . հեծեալ մը կամուրջին առաջին կամարը չկրցաւ հասնիլ հոսանքէն տարուեցաւ և խեղդուեցաւ : Ի. Պօլիս ալերսագրերը զրկուեցան . Դուռը հրամայեց և միանգամայն 35,000 դահեկան շնորհեց՝ որ կամուրջը շտաով նորոգեն : Նախորդս այս 35,000 դահեկանն ընդունեց , բայց միայն 200 ը ծախսեց կամուրջին վերայ քանի մը տախտակ դնելու համար : Մի և նոյն բա-

նին համար նորէն կրնա՛մ ստակ պահանջել, Բայց դուք, իբրեւ հիւպատոս, կամուրջին նորոգութեան համար հանգանակութիւն մը չե՞ք կրնար բանալ. 3,000 դահեկան կուտամ ես ։

« Հանգանակութիւն ըլլալով՝ 30,000 դահեկան արդիւնք դոյացաւ, և անմիջապէս կամուրջին նորոգութեան ձեռնարկեցին. բայց գործը լմննալու համար սակաւին 3,000 դահեկան պէտք էր. և որովհետեւ փաշայն իր խոստացած դումարը վճարած չէր, պահանջեցին իրմէ ։ Չուզեց վճարել. « բայց, ըսաւ Բ-Ֆէլէխօսիմ տեմենմ՝ թէ այս ստակն աղքատաց յատկացեալ արկղէն կրնա՞յ առնել ։ Ո՛հ, ի՛նչ մարդասիրական գործ ։ Մէ-Ֆէլէ փաշային խօսքին հնազանդելով՝ տեղացի աղքատաց մխիթարութեան համար հաւաքեալ ստակէն 3,000 դահեկանը վճարեց ։ Սակայն փաշայն 60,000 դահեկան ամսական ունէր, առանց հաշուելու դոյութիւն շունեցող 1,000 զինուորի համար ընդունած 30,000 դահեկանը . . . ։ »

Թուրք պաշտօնէից այս անխորհուրդ վարմունքն և ապօրինաւոր գործերը քննած ատեննիս, ցաւելով կը խոստովանիմք՝ որ Օսմանեան կայսրութեան շարժիչ զօրութիւնը քիչ մնաց բոլորովին պիտի սպառէր այն փաշայներուն երեսէն, որոնք փոխանակ կառավարութեան թէ՛ նիւթական և թէ՛ բարոյական զարգացմանը հոգ տանելու միայն իրենց անձնական շահուն կ'աշխատէին, և թուրքից խեղճ և աղքատ երկրագործին ձեռքէն իր օրտապահիկը հայթայթելու համար վաստկած ստակը յափշտակելով՝ կոկորդիսին կ'անցունէին ։

Մեր երկրին տաղնապալից վիճակը կը պահանջէ՝ որ այսուհետեւ կառավարութեան ղեկն ոչ թէ այսպիսի փաշայից, այլ բանիբուն և քաղաքագէտ մարդոց ձեռքը յանձնուի, որպէս զի այս ահագին ալեկոծութեանց մէջէն կարենան նաւը անվտանգ նաւահանգիստ հասցունել ։ Եթէ դանուին տակաւին երկրին վստա-

կար, և հպատակ ժողովուրդոց արիւն քրտինք մտնելու պատճառ եղող վաշայներ, պէտք է անյապաղ պաշտօնանկ ընել և կամ խստիւ պատժել: Այս պայմանաւ միայն իրաւունք ունիմք հաւատարմութե թուրքիա իւրօք կըյառաջագիւմէ կամ կընայ յառաջագիւմել:

Սուլդան Ապտիւլ Ազիզ, որ իւր նախորդաց շատերուն պէս մեռաւ, Ասիոյ վեհապետներու յատուկ եղած ագահութեան ակտն ունէր: Օր մը իւր հայրը Սուլդան Մահմուտ, հինգ հինգ հարիւր դահեկան կուտայ իւր եղբօրն և իրեն, որովհետեւ զբօսանքի սլիտի երթային: Վերադառնալէն վերջը, Մահմուտ կը հարցունէ՝ թէ ինչ ըրին ստակներն: Ապտիւլ Մէճիտ «Ես ծախսեցի» իսկ Ապտիւլ Ազիզ. «Ես ալպահեցի» կ'ըսեն. «Ո՛հ, որ դեռ կ'իմ, ըսեր է Մահմուտ, Ազիզին, պիտի դժամ հպատակայդ վրայ՝ եթէ թագաւորեալու ըլլաք»:

Սուլդան Ապտիւլ Համիտ դործունեայ, լուսաւորեալ, խաղաղասէր, եւրոպական քաղաքականութեան ոգին կատարելապէս հասկցող և իւր երկրին պարտքերը ճանչցող է: Կըյոսամք՝ թէ Համիտ իր գովելի գործերովը թուրքիոյ պատմութեան մէջ վառաւոր էջեր պիտի բռնէ: Աւելի ժամանակը կընայ ստուգել այս ըսածնիս:

Դ.

Պ. Ճօն և Պ. Եփուարդ Պարքէրներուն պաշտպանելու ժամ «Թուրքիոյ յառաջագիւմութեան» խնդիրն այսչափ լուծելէս և պարզելէս վերջը՝ հիմայ ալ այն դէպքերուն վրայ խօսինք՝ որոնք տեղի ունեցած են Պ. Ճօն Պարքերի՝ Եփպատոս Աղեքսանդրիոյ մէջ Անդղիոյ կառավարութեան իբրեւ ընդհանուր հիւպատոս կեցած ատեն: Անդղիոյ ընդհանուր հիւպատոսն իպրահիմ վա-

շայի հետ բարեկամացած էր՝ այս մարդուն Ասորոց երկիրը դրաւած միջոցին ։ Իպրահիմ, որ Մէհէմմէտ — Ալիին ոչ թէ վեհայն, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այլ սղայն էր, Հալէպի թշուառ դաւառին քանի մի տարի խաղաղութիւն վայելել տուաւ ։ Անդղիոյ գործակատաւը՝ եգիպտական բանակաց Ասորոց դաւառներուն տիրելը՝ խիստ մեծ բարիք կը համարի ։ Իպրահիմի ղինուորական օրինաց տակ՝ այլ ևս չէր թերահաւան և եէնիչերին ներուն մէջ խեղափոխութիւն և կռիւ չէր ծագեր, աւազները աւարառութիւն չէին բներ, քրիստոնէից դէմ ալ բռնութիւն և հարստահարութիւն չէր ըլլար ։ « Ո՛հ, կ'ըսէ Պ. Պարքէր իւր գրոց շատ տեղերը, եթէ Դրան կառավարութիւնը զօրաւոր ըլլար՝ ամբողջ կայսրութեան մէջ պիտի ըլլար, ինչպէս որ է Ասորոց մէջ, կանոնաւոր բանակի մ'իշխանութեան տակ ։ Եթէ մէկը Սուլդանին կառավարութիւնը տկարացնէ, ժողովրդեան չարիքներն և աղէտները ծանրացուցած կ'ըլլայ ։ որովհետեւ այս կառավարութեանէն պակասած բանը ոչ թէ բարի դիտաւորութիւններն են, այլ ինքզինք հնազանդեցնելու կարողութիւնը ։ Բնաւ Օսմանեան պետութեան մէջ անկարգութիւն պիտի չ'պատահի և քրիստոնեայները խաղաղ և երջանիկ պիտի ապրին, եթէ քառասուն տարիներէ հետէ Եւրոպիոյ՝ Սուլդանին ըրած տեսակ մը պաշտպանութիւնն այս կայսեր համար վրասակար և մահառիթ չ'ըլլայ » ։

Այս խօսքերը կը քննադատէինք՝ եթէ սոսկ անձնական կարծեաց այտայտութիւն չ'ըլլային ։ Պ. Պարքէր կը վկայէ՝ թէ Մէհէմմէտ Ալի փաշայն Ասորոց բարեբաղդ կոչուելու արժանի է ։ Ստուգիւ այս մարդն իւր ժամանակին և իւր երկրին համար տարօրինակ մէկն էր ։ Մէհէմմէտ — Ալի, բոլոր փաշայներուն պէս խարդախ և խորամանկ, քաղաքավարութեան հետ յանդգնութիւն, և ծայրայեղ խոհեմութեան հետ ծայրայեղ քաջարտութիւն ունէր ։ Վաճառականի պէս երկրան ըլ-

լալուն հետ՝ իշխանի կամ թագաւորի պէս ալ վեհանձն էր։ Մէհէմէտ — Ալիի պատմութիւնը խիստ ծանօթ է։ շատերը շատ բան գրած են իւր անձին և յատկութեանցը վրայ։ ուստի մենք բոլորովին աւելորդ կը համարիմք այլոց ըսածներն այս տեղ կրկնել։ Բայց Պ. Պարքէր Մէհէմէտ — Ալիի վրայ այնպիսի նկարագիրներ կ'ընէ և զուարճալի բաներ կը պատմէ, որոնք իր կենսագրութեան մէկ մէկ գեղեցիկ գոյն կրնան տալ։

Պ. Ճօն Պարքէր հետեւեալ թուղթը գրած է առ մեծ նախարարն Անգղիոյ, յորում իւր վկայագրերը փոխարքային մատուցանելու առթիւ, իրեն եղած ընդունելութիւնը կը նկարագրէ։

« Աղեքսանդրիա, 25 Նոյ. 1826 »

« Նորին Բարձրութիւնը խիստ մարդասիրութեամբ հիւրընկալեց զիս, և ընդունելութեան սենեակը ինձմէ վերջը մանելով՝ բաղմոցին վրայ նստած չ'ընդունեց զիս։ Իրեն ըսելէս վերջը՝ թէ Անգղիոյ կառավարութիւնը հաճեցաւ զիս յԱղեքսանդրիա ընդհանուր հիւպատոս կարգել, թարգմանիս նշան ըրի՝ որ Մէհէմէտ Ալիին թարգմանին առջ Սուլթանին այն Պէրսիէ՝ որով իբրեւ ընդհանուր հիւպատոս կը ճանչցուէի։ Խօսքերուս առաջին մասը խիստ ազէկ մտիկ ըրաւ, բայց երբ Պէրսիէն վրայ խօսեցայ, Նորին Բարձրութիւնը զայն բանալ և կարդալ չուզեց։

« Մէհէմէտ — Ալի սկսաւ նախորդս դովել, և ըսել թէ նորա ուղիղ դատման տէր լինելուն վորձն առած էր՝ Նորին Բարձրութեան կամայ ընտելմանալով, որովհետեւ յարեց, իմ կամքս արդար, իրաւացի և խելքի յարմար է։ Միշտ համակարծիք եղաւ ինձ, ըսաւ փոխարքայն, յուսամ՝ թէ դուք ալ կ'ըլլաք։

« Այս կերպով Ստիոյ բռնապետ ըլլալն ինձ խնայուներէ վերջը, սկսաւ մտերմաբար խօսակցել։ Անգղիոյ

նաւարաններուն մէջ շինուելու վրայ եղած իւր նաւերուն և ուրիշ շատ մը բաներու վրայ խօսեցաւ : « Որովհետեւ , ըսաւ , այսուհետեւ իրարու հետ պիտի կենցաղավարինք , պէտք է՝ որ ձեզի պատմութիւն մ'ընեմ : Աւագանիոյ մէկ գիւղին մէջ ծնած եմ . հայրս տասն և մէկ տղայ ունէր , որոցմէ միայն ես մնացի : Բայց երբէք տասն եղբարցս մին չհակառակեցաւ ինձ : Հայրենեացս լեռներէն մեկնած ատեն թէև տակաւին երիտառարդ էի , սակայն գիւղիս բնակիչք առանց ինձ խորհուրդ հարցնելու և կանխաւ հաճութիւնս առնելու , բան մը չէին ըներ : Երկար ժամանակ անցնելէ վերջը , երբ զինուոր եղայ , օր մը տեսայ որ վրան պիտի բաժնուի : Ամենէն փոքրն էի , և հետեւաբար ամենէն վերջը պիտի առնէի վրանս : Սպասեցէ՛ք , ըսաւ վրանաբաշխը , այս երիտասարդն ամենէն առաջ պիտի առնէ իւր վրանը , Աստուած ձեռքէս բռնելով՝ ինձ այնպէս առաջնորդեց . և ահա ես իշխանս , Այո՛ , ես իշխանս , կրկնեց , բաղմոցին վրայէն սակաւիկ մի վեր ելնելով և պատուհանէն Մարէօթիս լիճը դիտելով . ահա ես իշխանս , բնաւ վրաս իշխող չունեցայ » : Այս վերջին բառերն արտասանած ատեն՝ կայսերական հրամանը պարունակող Պերֆին վրայ հայեցուածք մ'արձակեց :

« Խիստ ուրախ եմ՝ որ Նորին Բարձրութիւնն այսպէս վարուելով՝ ինձ բաւական հրահանգ տուաւ և միտքս լուսաւորեց : Գահիրէի մէջ Սարտենիոյ հիւպատոսին այսչափ յայտնի իմացուցած չէր՝ թէ ինք Սուլթանին հրամանները կ'անարգէ : Աղեքսանդրիոյ մէջ Սարտենիոյ կառավարութեան այս ընդհանուր հիւպատոսը՝ որուն անունը Բէտրմօնթ է , փոխարքային հետ ասորաբոյս անասնոց և Գլխաւոր անուն տեսակ մ'ոչխարաց առւտրոյն վրայ կը խօսի : Երբ այս հիւպատոսն առաջին անգամ փոխարքային քովն երթալով՝ իւր պերֆիններկայացուց և ինչ որ պէտք էր խօսեցաւ , բնականաբար պատասխանուոյ կ'ապասէր . բայց Նորին Բարձրու-

թիւներ յանկարծ ընդհանուր հիւպատոսին կողմը դառնալով՝ ըսաւ . « Բէաւրմօնթ , ի՞նչպէս են մեր ոչխարները » : Գոլխարքայն մեղի ղդացունել կուղէ՝ թէ Կ. Պօլխար մեր դեսպանաց պաշտպանութեան վրայ յոյս դնելու չենք : Ես ալ խիստ լաւ կը հասկնամ Նորին Բարձրութեան բռնած գիրքէն՝ որ ինչպէս թուրքիոյ Սուլթանէն , նոյնպէս ալ Մեծին Բրիտանիոյ վեհապետէն չը վախնար » :

Մէհէմմէտ — Ալի իւր խորամանկութեան հետ վեհանձնութիւն ալ ունէր : Պ. Ճօն Պարքէր՝ Գօտրէնկլիթէն ծովապետին գրած մէկ թղթոյն մէջ , Մէհէմմէտ — Ալի՝ Նաւարինի պարտութեան լուրն առած ատեն ինչ ընթացք բռնելը կը նկարագրէ .

« Սոյն դէպքին վերաբերեալ երկայն հեռագիրը կարգացած միջոցին , մերթ ընդ մերթ ընթերցումը դադարեցնելով՝ կ'աղաղակէր . « Ես իրենց ըսած էի : Կը կարծէին՝ թէ Յունաց հետ պիտի կարենային պատերազմիլ » : Երբ լմացուց , Վէսալ անուն գաղղիական կրկնայարկ նաւուն հրամանատարը քովը կանչել տալով , ըսաւ անոր՝ թէ իւր նաւատորմին կոտորածին համար՝ առ եւրոպացիս և մասնաւորապէս առ գաղղիացիս , որոնք իգիպտոս կը բնակին , ունեցած զգացմունքները չը փոխէր : Կրնան ամենայն ապահովութեամբ և իւր մասնաւոր պաշտպանութեանը վստահ՝ իւր երկրին մէջ մնալ : Յետոյ ազդու և բարձր ձայնով ըսաւ . « զիս արդար և ազատասէր իշխան կ'անուանեն , պէտք է որ այսպէս ըլլալս արդեամբ ալ ցուցնեմ » :

Մէհէմմէտ — Ալի այս վեհանձնութեան հետ վաճառականի յատուկ եղած խարդախութիւններ ալ կը բանեցունէր : Եգիպտոսի փոխարքայն՝ Ասիոյ շատ վեհապետաց պէս , որոնք հպատակաց տուրքը բնական բերքով հատուցանել կ'ուտան , ինչպէս Պիրմանիոյ թագաւորը՝ որ սօխի վաճառականութիւն կ'ընէ , ագարա կատէր է , եւ իւր արդիւնքները կը վաճառէ : Պ. Պար-

քէր չէր հասկնար՝ թէ ինչպէս եգիպտոսի եկամուտներն իւր ծախուց կը բաւէին : Սակայն անսխալապէս գաղափարն իմացաւ :

Փաշայն քանի մի անգամ տուժելով՝ խնայաւ թէ այն աւանդապահները՝ որոց միշտ վաճառք կը ղրկէր Եւրոպիոյ նաւահանգիստները, իւր յանձնարարութիւնները ճշդիւ չեն գործադրեր : Սակայն անոնցմէ աւելի խարդախութիւն բանեցուց : Ուզեց՝ որ կանուխ իւր հունձքերը ծախէ, և խիստ ճարտարութեամբ մրցելով՝ Աղեքսանդրիոյ վաճառականաց դէմ հաղար ու մէկ վարպետութիւն ՚ի գործ դրաւ . ընդհանրապէս իւր հունձքերը բաւական սուղ կը ծախէր Աղեքսանդրիոյ վաճառականաց : Որպէս զի զանոնք աւելի ևս քաջալերէ, մարմարիոն, պատերազմական նաւ և երկրագործական մեքենայներ կ'ապսպրէր անոնց . և որովհետև ապսպրածներն իրեն վճարուելիք ստակէն կ'անցնէին և վաճառականք չահույտսով իրենց եղած յանձնարարութիւններն անխելքութեամբ կը կատարէին, ուստի վտխարքայն, ինչպէս որ ռամկօրէն կ'ըսուի, անոնց հետեւն ըսնած կ'ըլլար : Ճշմարիտը զուրցելով, Մէհէմմէտ — Ալի սեղանաւորի կամ հրէի պէս խարդախութիւն կ'ընէր :

Պ. Պարքէր իւր ժամանակը երբեմն եգիպտոս և երբեմն Ասորիք կ'անցնէր : Ասորուց երկիրն իրեն խիստ հեշտայլի կ'ուզար՝ հոն կալուածներ ունենալուն համար . Օրօնթի բերանը՝ Մնէտիոյ մէջ ունեցած պարտէզները երկրաւոր դրախտ էին, յորում ամեն տեսակ պտղոց ծառերն ալ կը դառնուէին : Այս զուարճալի վայրաց մէջ հիւպատոսը յաճախ իսկրահիմ փաշային խնջոյք կուտար, որ Ասորուց երկիրը 1832 էն մինչև 1839 յանուն իր հօրը զինուորական և քաղաքական հրամանատարութիւն ըրաւ . երբ մէկը անտառակներուն ներքև նստի ճաշելէ վերջը, երբ գիշերային լուսութեան մէջ՝ նուազարանին ներդաշնակաւոր ծայնը լսէ, և վարդե-

բուն մէջէն վաշային զօրքերը դիտէ՝ գետեղը բանակած , և աւելի հեռին ծովը , յորում Օրօնթ կը թափի , մօռք դէպ 'ի անցեալ դարերը կը վերանայ , Աստուածաշնչի ժամանակին , անմեղութեան և խղճմայ վրայ կ'սկսի խորհիլ :

Պ. Պարքէր իգիպտոս եղած ատեն , իպրահիմ Սընէտիա վերադառնալով՝ արարերէն սա՛ հետեւեալ նամակը կը գրէ անոր , որով այս վաշային եւրոպական կըրթութեան մէջ բրած յառաջագիմութիւնը կ'երևի :

« 17 Բէպիւլ էփիլ 1248 »

« Ի փառս քրիստոնէական կրօնի և 'ի պատիւ աշակերտաց Յիսուսի , առ սիրելի Պ. Պարքէր , զոր Աստուած պահեսցէ :

« Բարեկամական սիրոյս հաւատարմին ձեզ նուիրելէս , զձեզ կրկին տեսնել ուղեւու փափաքս յայտնելէս և ձեր անձին որպիսութիւնը հարցնելէս վերջը , կը փութամ ձեզ իմացունել թէ Անտիօք եկայ և անտի Սնէտիա երթալով , անժիջապէս ձեր տունը գնացի : Պաղոց եղանակն ըլլալով՝ ամեն տեսակներէն ալ ճաշակեցի , գիշերն ալ ձեր տունն անցուցի :

« Ձեր պարտէզներուն պահապանը իմ օգոստոսիառ հօրս մէկ հրամանն ծանոյց ինձ , որով կ'ստիպէր զիս պահապանը պաշտպանութեանս տակ առնուլ : Թէ՛ այս նուիրական կամքը յարգելու և թէ՛ առ ձեզ բարեկամութեանս համար , պիտի ջանամ որ նոյն ծառային օգտակար լինիմ : Այս վայրաց հեշտութիւնները , դրից և կիմային գեղեցկութիւնն և պաղոց առատութիւնը աննկարագրելի է : Ձեր պարտէզները կրնան Ասորեստանի երկրաւոր դրախտը համարուիլ :

« Ձը դիտեմ թէ դուք՝ օր Սնէտիա այսչափ գեղեցկացուցած և զարդարած էք , իմ այս գիշեր բրած զուարճութեանցս նման զուարճութիւն և ուրախութիւն

ըրա՞ծ էք : Յանկեղծ բարեկամութենէ շարժեալ այս նամակը գրեցի :

« Աստուած պահեցէ զքեզ : »

Իսլրահիմ քաղաքական նպատակներով կը վաւա-
քէր՝ որ իւր և Ասորեստանի նշանաւոր ընտանեաց մէջ
խնամութիւն հաստատուի : Հօր եղբօրորդիներէն մին՝
Շէրիֆ — Պէյի ազնկան հետ ամուսնացուց՝ որ ճշլալէտ-
աին անգութ վաշային ցեղէն էր :

Անգամ մ'Ասորեստանի դաշտերը մարախով ծածկո-
ւեցան : Իսլրահիմ վաշա հետիոտս աստ անդ կը վաղէր
գիւղացիներով մէկուեղ՝ մարախները ժողվելու համար .
Քէ՛ւ բացած մէջը կը լեցունէր , լսելով՝ թէ « Հասա-
րակաց վտանգի ատեն ամեն մարդ կ'աշխատի : »

Նեղէպի պատերազմէն վերջը՝ եւրոպական դիւա-
նագիտութիւնը 1840 ին Ասորոց երկիրը Դրան իշխա-
նութեան հպատակեցուց : Իսլրահիմ վաշայն ալ նոյն եր-
կրէն հեռանալու ստիպուեցաւ :

Ե.

Մտքերնէս անգամ չենք անցունէր՝ թէ Սուլդան
Սէլիմէն 'ի վեր՝ որ ճօն Սքէնսըր շէն անուանեց՝ և շէն
կերակուր տուիք ըսաւ , թուրքիոյ մէջ բարոյական և
ընկերական յառաջադիմութիւն եղած չէ : Բայց Պ. Պար-
քերի համակարծիք չենք , որ կ'ըսէ՝ թէ այս յառաջա-
գիմութիւնն առանց եւրոպական միջամտութեան կա-
րելի էր ըլլալ : Այս անդդիացւոյն գրոց մէջ հակասու-
թիւններ չառ կան , որոնք ոչ թէ իւր տկար գաղման՝
այլ Անդդիոյ գործակատար ըլլալուն հետեւանքն են :
Օրինակի համար , իւր գրոց առաջին հատորին 83^{րդ} ե-
րեսը կ'ըսէ . « Ընդհանրապէս օճալը թիւրքը քաղա-

քաղար, բարի, հիւրասէր, քրիստոնեայնեքէն աւելի անկեղծ է և բնաւ գողութիւն չ'ընէր » 317^{րդ} երեւն ալ այսպէս կը խօսի . « Արքայութեան և անբարութեան գաղափարներն Արեւելքցւոց մտաց մէջ իրարու հետ շփոթուած են . որովհետեւ անբարութեանը կանոն և օրէնք եղած է , իսկ արքայութեանը բնաւ գողութիւն չունի : Թուրքին համար իբրեւն բառը՝ իշխանութեան համանուն է : Թուրքը կը ծիծաղի՝ երբ եւրոպացիք իրենց իբրեւն վրայ խօսին . որովհետեւ այնպէս կը կարծէ՝ թէ ով որ իւր գորութիւնը չը գործածէր՝ ապուշ , և հեռաւ բար արհամարհանաց արժանի է , Թուրքն օրինաւորութիւնը տկարութեան , վատութեան և տգիտութեան արդիւնք կը համարի : Աւանշանարհութեանը՝ (որ իշխանութեան համանուն է) Թուրքիա , Հնդկաստան , Չինաստան և ամբողջ Արեւելք իբրեւ չափաւորած կը պաշտուի . կենաց վիճակն և պայմանն է : Աւանշանարհութեանը՝ որ զբարութեան կամ քաղաքի գաղափարին հետ կը զուգընթանայ , այն է՝ ինչ որ է եւրոպիոյ մէջ վերջ , որ արքայ գաղափարին հետ կը զուգընթանայ : եւրոպիոյ մէջ ամեն բան վարկէն կախեալ է . վաճառականութիւնը , բարեկեցութիւնը , հարստութիւնն և ընչից ու կենաց ապահովութիւնը : Մեր առանձնաշնորհութիւնը չը կորսնցունենք , եթէ կուզենք՝ որ մեր ինչքերն ապահով ըլլան և մեր ժողովուրդները յառաջագիմեն » :

Սրդ , ինչ բանք և ինչ սպասենք այն ժողովրդէն , որոյ համար իբրեւն և արքայութեան գաղափարները գողութիւն չունին : Պ. Պարքէր հետեւեալ խօսքերը գրած է , որոց ինչ արժէք ունենալը խիստ լաւ կը տեսնուի .

« Եւրոպիոյ յառաջագիմութիւնն Արեւելքի վրայ ալ ազդեցութիւն կ'ընէ : Թուրքերը կ'զգան՝ թէ իրենց ընկերական կազմակերպութիւնը վերանորոգ ել պէտք է . և որովհետեւ ասոր խոչընդոտն եղողը միայն կառավարութեան տկարութիւնն է , այն օրը՝ յորում՝ Կ. Պօլսոյ կառավարութիւնը զօրանայ , բարենորոգումներն ալ

կ'ըլլան, որոնք թուրքիոյ համար մեծ բարիք են : Անշուշտ, աւանդական հպարտութիւնը կայ՝ որ բարենորոգմանց արդեւք կը լինի : Բայց միայն տգէտ և խաւարեալ թուրքերն են՝ որ այս ծաղրելի հպարտութիւնն ունին, հպարտութիւն մը՝ որ ղինուորական նախկին աշխարհակալութեանց վրայ հիմնեալ է : Թուրքիոյ յետագէտ և պատերազմասէր մարդոց գլխաւորները աչքերնին լուսոյ վրայ պիտի դարձունեն և զօրութիւնը շարժման մէջ պիտի գտնեն : Քուրանին մէջ բառ մը չ'կայ՝ որ թուրքերը քրիստոնէից հետ ընկերանալէ արդեւ : Մէհմէտ քրիստոնեայները գրաւոր օրէնք չունեցողներէն, այսինքն, կռապաշաներէն որոշեց . . : Մեկնիչները թէ՛ Մէհմէտին և թէ՛ քուրանին խօսքերուն իմաստը խժեցցին հպարտութեամբ և շահու յուսով : Տիրող դասը տգիտութեամբ քրիստոնեայները մահմետական կրօնի օրինաց հնազանդեցունել և նոցա քաղաքական իրաւունքներն ոտնակախ ընել ուղեց : Իր նըպատակին հասնելու համար այնպիսի նախապաշարումներ ստեղծեց՝ որոնք բնաւ քուրանին վրայ հիմնեալ չեն : Այս նախապաշարումներէն յառաջ եկան ստեղծութիւնք :

« Սուլդանները միշտ եւրօպէական իրենց հպատակաց քաղաքական հաւասարութիւն չնորհած են, Հրատարակած են՝ թէ իրենց համար քրիստոնեայները մի և նոյն իրաւունքներն ունին՝ ինչ որ մահմետականք ունին : քուրանին մէջ սա խօսքերը գրուած են . « Անոնք (քրիստոնեայք) մեզի պէս մարդ են, մենք ալ անոնց պէս մարդ ենք : Անոնց կիներն և ինչքերը մերիններուն պէս պահպանելու պարտաւորեալ եմք . որովհետեւ Աստուած ըսած է . Դու + հոգի + ե + ասն հոգի + իշխանութեան համար պարասխանադոս է ք : »

Թուրքաց նուիրական գրքին մէջ այսպիսի պատուերնէր կան, սակայն տգէտ և անխելք թուրքերը աչքերնին գոյեւել կարդալ չեն ուղեր, քրիստոնէից հետ

մարդու պէս չեն վարուիր • երբ առիթ գտնեն , անմիջապէս կեւոր բառը կ'արտասանեն • դժբաղդութիւնը սա՛ է՝ որ մարդկութեան նախատինք բերող այս բառը լուսաւորեալ և խելացի կարծուած թուրքերուն բերնէն ալ կը լսուի :

Երբ մեր երկրէն չլրտնիւնը կամ Բռնոնիւնը և Խանյնաշորհոնիւնը անհետանալով՝ ասոնց տեղը արդարոնիւն , Երասնի և Կարտ փոխանակեն , այն ատեն թուրքիա մեծաքայլ կը յառաջադիմէ : Երբեմն երազոց իրականանալը տեսնուած է :

ԼՈՆՏՐԱՅԻ ԵՒ ՍՊԱՆԻՈՅ

Ա Ղ Ք Ա Տ Ն Ե Ր Ը

Բ.

Լոնտրայի աղքատաց կրած թշուառութիւններն եւ անգթութիւնները Սպանիոյ աղքատները չեն կրեր, որոնք սպանիացի եւ քրիստոնեայ ըլլալնին հպարտութեամբ կը խոստովանին: Եթէ Սպանիոյ աղքատներէն մին՝ արեգակնակէշ եւ նիհար դիմաքմէկուն մօտենայ՝ եւ ձեռքն իւր լայն գլխարկին վրայ դնելով՝ յռնու Սպանիոյ խորհրդական բառերն արտասանէ, կարելի չէ որ մարդը ճամբան շարունակէ. եթէ անհոգութեամբ ուղորմութիւն տալ չուզէ, աղքատն անմիջապէս գլխարկը հանելով կ'ըսէ. «արդիւնէն ոչ ոք չ'ապահովէր, ողիւն է՝. այս պարզ խօսքերով մարդը յանդիմանած եւ հեգնած կ'ըլլայ: Սպանիոյ աղքատը չողորմող մարդուն այսպիսի խօսքեր ըսելով՝ նորա խիղճն արթնցնելու իրաւունք ունի. որովհետեւ արեւցութեան եւ ինքզինք շուայլութեան եւ անառակութեան տալու համար չմուրար. միայն անօթի եղած ատեն կը մուրայ. իշխանաբար եւ պատուոյ զգացմամբ կը մուրայ:

Հրապարակներն երեւցող մուրացիկներէն զատ՝ որոնք ամենքն ալ ծեր են, Սպանիոյ մէջ բնաւ աղքատ

չ'կայ • Հոն մարդասիրական դործերը հաղիւ թէ կարեւոր կ'ըլլան : Վանքերը — Սպանիա վանք կեցած ատեն , եւ որոնք հարուստ էին — աղքատաց շտեմարաններն եւ պատուարաններն էին • Այն ատեն ծեր մարդոց յատկացեալ հիւանդանոցները կամ աղքատանոցները բաղմաթիւ էին : Ասոնք տակաւին կան , բայց շտեմարանք դատարկ եւ լիակեալ են • հետեւաբար մաւրացիկք փողոցներու մէջ կը դիզուին : Դիշերը մեծամեծաց տուններուն բակերը կ'երթան կը պառկին , տանը շուններն ալ նոյա վէրքերը կը լիզուն , ինչպէս կը լիզուին Ղաղարոսի վէրքերը • Մ'երթ ընդ մերթ ծառայներն անոնց հաց կը բաժնեն , բայց կ'զգուշանան՝ որ տուած հացերնին ամբողջ ըլլայ • որովհետեւ սպանիացի աղքատին կարած հաց տալը զինքը նախատել է • Տանը տէրերն անցած դարձած տոներնին՝ բարեկամաբար կ'ողջունեն աղքատները : Դիւան առջև այս կերպով տըրուած ողորմութիւնը՝ անդդիացի աղքատաց՝ խորամանկութեամբ ողորմութիւն պահանջելու դրութենէն բոլորովին կը տարբերի • Եթէ այս աշխարհի մէջ քրիստոնէական հաւատարութեան կնիքը կրող կամ ընկերական հաւատարութեան երազն իրականացնող բան մը կոյ , այն ալ հարուստին՝ աղքատին հետ լաւ կենցաղավարութիւնն և վարմունքն է :

Սպանիոյ մէջ ողորմութիւնը յայտնապէս կ'ըլլայ • ո'չ տուողը կեղծ համեստութիւն կը ցուցնէ , ո'չ ալ ընդունողը՝ կեղծ ամօթ • Ուղղակի ալ կ'ըլլայ • օրինակի համար հիւանդաց համար հիւանդանոցներ , ծերոց համար պատուարաններ և ընկեցիկ տղայոց համար ալ որբանոցներ կը հիմնուին • Իրենց ծնողքներէն քրիստոնէայ հասարակութեան յանձնուած տղայքները՝ բաւական թուաւոր են այս որբանոցներուն մէջ • բայց անառակութենէ և մեղապարտ ամուսնութենէ ծնեալ տղայոց չափ շատուոր չեն • Որչափ հեռանանք հիւսիսային երկիրներէն , յորս եւայի կապուտակ աչքեր ունե-

ցող պարզամիտ դատերք կը բնակին, այնչափ քիչ կը պատահինք աղջիկ — մարդ։ Յոթնակի համար, Սիկիլիոյ մէջ կանանց առաքինութիւնն անտանելի է, իսկ Սպանիոյ կանանցն ոչ այնչափ խիտ։ Բայց սակայն ըսպանիացի մայրն իւր աղջիկը հարուստ տիկնոջ աղջկան պէս կը զարդարէ և կը հագուեցունէ, և իւր աղջկան հետ միատեղ մոզոցը շրջագայելու կ'ենէ կամ եկեղեցի կ'երթայ։ Սպանիոյ մէջ երիտասարդք և աղջկունք իրարու հետ չեն կրնար խօսիլ՝ եթէ քովերնին մի քանի պատուաւոր անձինք չը գտնուին։ Խիստ քիչ անգամ կը պատահի՝ որ այս կանոնէն բացառութիւն ըլլայ։ Ընդհանրապէս Սպանիոյ մէջ իգական սեռի պատիւը՝ կանանց, և արական սեռի պատիւն ալ արանց համար նուիրական է։ Որբանոցները դռնուած տղայոց շատերը օրինաւոր ամուսնութենէ և անէջէ՝ և բաղադրուած աստուածային հրամանին համեմատ ծնած են։ Միայն թէ երբ այս աստուածային հրամանը ճշդիւ գործադրուելով՝ աղքատ կնոջ բաղկացը վրայ եօթն կամ ութն զաւակ կը դնէ, երբ էրիկը կը մեռնի իւր կինը յիշ թողլով՝ սա կ'ստիպուի իւր որովայնին վերջին ծնունդը քրորիտոնեայ հասարակութեան խնամոց յանձնել, որպէս զի կարենայ միւսներուն պէտքը հոգալ։ Այս փոքրիկ էակին վզէն որոշիչ նշան մը կը կախուի, որ չափահաս եղած ատեն կարենայ իւր մայրը դռնել։

Սպանիացի նորածին տղայոց որբանոցները դրուելն անելի աղքատութեան քան թէ անխելքութեան արդիւնք է։ Երբ ասոնք մեծնալու ըլլան՝ ընկերութեան մէջ սօտրին դիրք ունենալին բնաւ ամօթ չեն համարիր իրենց։ Սպանիա երկոյն տարլիներ կեանքերնին բանտերու մէջ անցնող մարդիկ երբ աղատուին՝ երբէք անպատիւ վիճակ չեն ունենար, մեծամեծաց տուները կրկին ծառայութեան կ'ընդունուին և կամ գործարանները կ'աշխատին։ Սպանիացիք՝ վարչական կամ կառավարական տեսութեամբ, Եւրոպիոյ ամենէն

ապականեալ ժողովուրդներն են . իսկ ընկերական տե-
սութեամբ՝ մեծամեծ առաքինութեանց օրինակ կրնան
հանդիսանալ : Սպանիացիք քաղաքական երդումներն
և խոստումները կ'անարգեն , զինուորական մատնու-
թիւններ յաճախ կը պատահին , հրապարակային կենաց
մէջ ամեն տեսակ բռնութիւնք կը գործուին և յեղա-
փոխութիւնք կ'ըլլան . բայց պատուոյ վրայ ըրած եր-
դումներնուն հաւատարիմ են , վաճառականական գոր-
ծոց մէջ խարդախութիւն չեն բանեցուներ , օտարա-
կանները կը հիւրընկալեն , կանանց պատուոյն ջերմ նա-
խանձախնդիր են , աղքատները կը խնամեն և ամեն կա-
րելի օգնութիւն չեն զլանար անոնց : Սպանիոյ ստորին
գասու մարդիկները վերին գասու մարդիկներէն աւել-
ի լաւ յատկութիւններ ունին : Սպանիոյ աղքատները
Անդղիոյ աղքատներէն աւելի խելացի և հարուստ են :
Այս երկու աշխարհաց յոնցաւորներուն վիճակադրու-
թիւնք կ'աղացուցանեն՝ թէ երկու ազգաց բարոյական
կացութեան մէջ յանհուն տարբերութիւն կայ : Բան-
տի և թիոյ դատապարտուած մարդիկ հասարակաց
գործերու կ'աշխատցունեն հսկողութեան տակ . իսկ
լոնտրայի աղքատաց շատերը վարպետ գող և աւազակ
կ'ըլլան . Սպանիոյ աղքատներն ալ երբ յոնցանք գոր-
ծեն , աւազակութեան և միանգամայն մարդասպանու-
թեան կը դիմեն :

Մարդասպանութիւն . Սպանիոյ տգէտ և ռամիկ
գասուն սովորական յանցանքն է . ձեռք բնաւ դանա-
կին վրայէն չը վերցունէր . Սպանիոյ տգէտն թէ քիչ մը
սաստիկ կ'ըլլէ , արդէն իւր բնութեանը մէջէն մի-
ջին դարու պատերազմասէր բարուց հետքն ալ բոլորու-
վոն ջնջուած չը լինելով , անմիջապէս սպանութիւն կը
գործէ : Արդարութիւնն այնչափ կաղ է այս երկրին մէջ ,
այնչափ դանդաղ է իրաւանց օգնութեան հասնելու՝
որ թշնամանեալը չը համարձակիր արդարութեան ա-
տենին ներկայանալ և արդար դատաստան պահանջել :

Ասպետական պատուոյ գաղափարը ռամիկ ժողովրդեան քան մեծամեծաց մտքին մէջ աւելի լաւ տպաւորուած է : Պատուոյ այս գաղափարներն այնչափ կարեւորութիւն ունին՝ որ դատաւորները դրեթէ խիստ քիչ անգամ իրենց պաշտօնը կատարելու կ'ստիպուին : Մէկն իր թըշնամիէն հարուածուելով՝ կ'սամեռ հրապարակին վրայ կ'իյնայ և հիւանդանոց կը փոխադրուի : Դատաւորը քովը կ'երթայ իւր վիկայութիւնն առնլու համար : « Ո՛չ, կ'ըսէ հարուածեալը, ես ինձէն վրէժխնդիր պիտի ըլլամ » : Եթէ մահուանէ աղատուելու յոյս չունենայ՝ « Դուք ինձ համար մի' նեղուիք, կը պատասխանէ, եղբայրներ ունիմ, անոնք վրէժ պիտի խնդրեն » : Դատաւորն որչափ ալ թախանձէ, հիւանդը բան մ'ալ յայտնելու չը զիջանիր, որովհետեւ տկարութիւն և վատութիւն կը համարի :

Այսպիսի գաղափարներով՝ Սպանիոյ մէջ մարդասպանութիւնք աւելի յաճախ կը սլատահին քան թէ ուրիշ քաղաքակրթեալ երկիրներ : Մէկ տարւոյ շրջանի մէջ, վիճակագրութիւնք հաստատեցին՝ թէ Սպանիա երեք հազար մարդասպան գտնուեր են, իսկ Անգղիա երեսուն և եօթն : Սպանիացին հազիւ տասն և հինգ տարեկան կ'ըլլայ, անմիջապէս լայն և կարմիր գօտի կը կապէ, դանակն կամ դաշոյնն ալ մէջքը կ'անցունէ : Այս երկու բաներն իրեն համար ոսկեղէն զարդ են, որով յայտնի կ'ըլլայ՝ թէ երիտասարդ և ազատ մարդէ, և թէ պատիւ ունի ընկերութեան մէջ : Այս վայրկեանէն սկսեալ, երիտասարդն ամեն տեսակ կռիւներու մէջ ալ կը մտնէ և արիւնհեղութիւնն աչքին բան մը չերևար : Դատաւորք սպանիացի մարդասպանները ձերբակալելու հոգ չեն տանիր : Որովհետեւ կռիւ և մենա, մարտութիւն պատուոյ գործ կը համարուին :

Երբոր Սպանիոյ աղքատը յանցանք կամ ոճիր չը գործէ և աւազակութիւն չընէ, իւր յատկութիւնը, սովորութիւններն և կենցաղավարութիւնը բոնաստեղծական

երգոյ քաղցրութիւնը կ'առնուն : Բնութեան , բայց Միջերկրականի եղերաց բանաստեղծական և գեղեցիկ բնութեան որդին կ'ըլլայ : Լոնտրայի թշուառ , յեղափոխական և անպատիւ աղքատէն կը տարբերի , այն աղքատէն՝ որ ոչ թէ իւր հացը հայթայթելու , այլ իր ցնորական պէտքերը լեցնելու համար ողորմութիւն կը պահանջէ : Սպանիոյ բարի աղքատը հարուստներուն իրեն պարգևած ողորմութիւնը պէտքէ մէջ կ'անցունէ . թէպէտ ընկերութեան ստորին դասէն կը համարուի , բայց իւր արժանապատուութիւնը կը պահէ և կարծես անկախ կ'ապրի , և միայն խիստ քիչ ապրուստ ունենալուն համար աղքատ անուան արժանի կ'ըլլայ : Այս տեսութեամբ , Սպանիոյ Ժողովրդոց մեծագոյն մասը աղքատ են . աղքատ են այն պարտիզպանները՝ որոնք իւրաքանչիւրի եղերքները կ'աշխատին . աղքատ են այն վարձկան երկրագործք՝ որոնք ամբողջ ամառը կիզիչ արեգական տաք երկիր կը գործեն , և աշնան՝ (այս եղանակը բնականաբար տենդ ալ կը բերէ հետը) տախտակի վրայ կը պառկին ցնցոտիներ հագած , և մէկ կողմանէ տենդէն սաստիկ կը տագնապին և կը նեղուին . չքաւոր և աղքատ են Անտալուսիոյ հանքահան գործաւորները՝ որոց բնակարանները ժայռի մէջ փորուած նեղ խզիկներ են . աղքատ են բեռնակիրք , այն վարձկան գործաւորք՝ որք շատ գործ չեն կրնար գտնել , և վաստակնին հազիւ թէ իրենց աղջկան պէտքին կը բաւէ , զոր կ'ամուսնացնեն պատանեկութիւնը անցունելէն վերջը , և քսան և հինգ տարեկան եղած ատեն , վեց զաւակ կ'ունենայ . աղքատ են՝ գիւղերուն և քաղաքներուն այն բաղմաթիւ գործաւորք՝ որոնք ցնցոտիներ կը հագնին և միայն օրապահիկնին կրնան ճարել . աղքատ են այն ծառայները՝ որոց թոշակը շատ փչին է , և խնայողութիւն չեն ընել :

Սպանիոյ բոլոր այս մարդիկները աղքատ պիտի համարուէին՝ եթէ ինչք , ստացուածք չունենաին և բարե-

կեցել չըլլալը աղքատութիւն սեպուէր, և եթէ կտոր մը սոխ հացով նախաճաշիկ ընելը, ձմերուկ և թան ապուր ուտելը զանոնք վշտացունէր: Բայց սպանիացին, ինչ վիճակի մէջ ալ ըլլայ, իւր բաղդէն տժգոհ չէ: Ընտանիքն իրիկունը թան ապուրին բոլորտիքը հաւաքուած՝ վառվառն խօսակցութիւններով ուտել կ'սկսի: Այս բաւականասէր ժողովրդեան մէկ անհատն այն աւտեն միայն ճամարիտ աղքատ կ'ըլլայ՝ երբ ծերութեան և հիւանդութեան մէջ բոլորովին լքեալ մնայ: Բայց քիչ անգամ կը պատահի՝ որ մէկն երեսի վրայ ձգուի, որով հետեւ սպանիացի աղքատին իւր ծեր ծնողքը խնամելու և պատուելու եռանդը կարծեմ ուրիշ երկրի բնակիչք չունին: Ժերը միայն իր խրճիթին և ոչ թէ հիւանդանոցին մէջ մեռնիլ ուղած՝ ատեն թշուառութիւն կը կրէ իւր կենաց վերջին օրերը: Սպանիոյ վաքբիկ քաղաքներուն և մինչև իսկ գիւղերուն մէջ բարեգործական հաստատութիւններ կան: Մեծ կեդրոնափայտերը, ինչպէս Բատիքս, հիւանդանոցները պալատներու կը նմանին, որոց գլուխին առ հասարակ ամեն վշտացեալ մարդոց համար բաց են: Սպանիոյ հիւանդանոցներուն մէջ աղքատները խիստ կանոնապահութեան տակ չեն, Միողք կ'երթևեկեն տեսութեան համար, ծերերուն ալ կերակրոյ ատեն անուշիկ ուտելիքներ կը տանին: Հարուստ անձինք ալ զանազան տեսակ կերակուր կը զրկեն. ծերոց պատասպարանները վանքերու կը նմանին՝ որոնք ժողովրդոց առատ տուրքերով և ողորմութիւններով կ'ապրին: Աղատութեան հետ կարգ կանոն ալ կը տիրէ Սպանիոյ բարեգործական հաստատութեանց մէջ: Այս երկիրը քիչ չտալութիւն կայ, սակայն այնչափ ընդարձակ, հովասուն և գեղեցկաչէն հիւանդանոցները կը վկայեն՝ թէ այս աղքը սիրոյ և գթութեան վեհ զգացումն ունի:

Բաղաքաց մէջ գտնուող աղքատները վստահ են՝ որ եթէ հիւանդանոց, կրնան պատասխարան գտնել:

եթէ ուզեն՝ որ բժիշկն իրենց տունը գայ գարմաներու համար, թաղական խորհրդոյ կ'իմացունեն և անմիջապէս խնդիրքին կը կատարուի: Հիւանդանոցներուն մէջ բժիշկներէն զատ՝ գլխաւորեան քոյրերն ալ կան, որոնք բժշկի հաւասար հիւանդը խնամելու փոյթ կը տանին:

Սպանիոյ մէջ, ինչպէս ըսինք, հիւանդութեան վիճակէն զատ աղքատութիւն չ'կայ: Այն գիւղացին՝ որ քիչ մը հող վարձելով՝ այգի կը տնկէ, և սեխ ու ձմերուկ կը ցանէ, ինքզինք բնաւ թշուառ չը սեպէր: Եղբոնապատ և մէկ փոքրիկ սենեակով խրճիթը, որոյ մէջ անկողին մը և քանի մի կարևոր կահ կարասիք կը գտնուին, գիւղացւոյն աչքին սլալատի հաւասար է: Միայն էշ մ'որեն օգնական ունենալը կը բաւէ իր ընտանեաց հացը վաստկելու համար: Սպանիա ամեն տեսակ պտուղ ալ առատ է: Նախախնամութիւնն այս բարիքները աղքատաց համար պատրաստած է:

Սպանիացին եթէ իւր երկրին բնական արդեանց առատութեան մէջ խելքով շարժի, բնաւ աղքատութեան ինչ ըլլալը պիտի չը գիտնայ: Բայց ինչպէս արբեյութիւնն և ծուլութիւնը Անդրիոյ ամբողջ մէկ դասուն համար թշուառութեան անսպառ աղբիւր են, սոյսպէս ալ զղուելի խաղամոլութիւնն Սպանիոյ աղքատին իւր կարևոր պէտքերը հոգալու բացարձակ արգելք է: Չանաղան պատճառներու համար խաղամոլ կ'ըլլան. մէկը ագահութեան կամ օտակ դիզելու, և միւսն անգործութեան և ձանձրոյթն անցնելու համար: Իսկ ըսպանիացին առանց իւր աղնուականութիւնը տուժելու, խաղամոլ ըլլալու միջոցը գտած է. իբրև բանաստեղծ՝ պալատներ, ադամանդներ, և ոսկեզարդ ու մարդարդար ձիեր կ'երազէ, զորոնք մէկ վիճակահանութեամբ կրնայ ունենալ: Սպանիացին պարապ տեղը ինը դար Արաբացւոյ հետ չը բնակեցաւ. անոնցմէ հազար ու մէկ բնակիչներն ճաշակն և ոգին առածէ: Սպանիոյ դպրական ըս-

պանիացւոյն համար հնարուած են . եթէ Սպանիոյ մէջ վիճակահանութիւն կատարուելու ըլլայ՝ ամեն մարդ անհամբեր կ'սպասէ՝ թէ արդեօք հինգ հարիւր հազար ղահեկանն որո՞ւ պիտի ելնէ , և իւրաքանչիւր ոք ինք իրեն համար կ'երեւակայէ : Սպանիացի գործաւորք աւելի խաղամոլութեան պատճառաւ ժամանակ կը վատնեն : Ամեն մարդ ալ գրպանը նարտ և խաղալու թուղթ ունի : Սպանիացի տղայն տասը տարեկան եղած տեսն տապալի , թուղթ և ֆօֆօ կը խաղայ :

Սպանիացւոյն՝ ինքզինք բաղդին յանձնելու վտանգաւոր սովորութիւնն՝ իւր յատկութիւնը կը վատթարացունէ և իր բոլոր կենաց վրայ գէշ ազդեցութիւն կ'ընէ . Սպանիացին՝ փոխանակ իւր գործոց ղեկը ձեռք առնելու՝ բաղդին խաղալիկ կ'ըլլայ . իւր ունեցած քիչ մը ստակը փոխանակ խնայողական Արկեղյանձնելու ապահովութեան համար , այնպէս կ'երեւակայէ՝ թէ հիւանդացած կամ պէտք մ'ունեցած տեսն՝ բաղդը իրեն օգնութեան կը հասնի , ի՛նչ որ է ճշմարտ (տեսակ մ'ըմպելիք) Լոնտրայի անգղիացի աղքատին համար , որ ութը տարու հասակին մէջ կ'արբենայ , նոյն է խաղը սպանիացւոյն համար : Խաղը սպանիացւոյն անդամանելի աղքատութեան և անբարոյականութեան մեծ պատճառ է . երեւակայութեամբ վիճակահանութեան երջանիկ բաղդին ապաւինելուն հետ , գործօնէութիւնն ալ պակասած է : Սպանիացւոյն երազները՝ ազգային մեծութեան , անձնական հարստութեան , հաճոյից և սիրոյ բիւրաւոր ցնորքներն են , որոցմով երեւակայութիւնն իւր հօրիզոնը կ'ընդարձակէ . իր հաւատալիքն են երկրի վրայ գերիշխանութիւնն և երկնքի մէջ ալ անմահութիւնը :

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Գ.

Մեր նախորդ յօդուածներով նկարագրեցինք Գերմանական գաղթականութեան անցեալ և ներկայ վիճակները . կը մնայ մեզ վերջին յօդուածով մ'ալ իւր պատճառները ստորագրել, յորում յայտնապէս պիտի տեսնեմք՝ թէ ժողովրդեան մը մէջ որչափ որ ստորին և բարձրագոյն աստիճաններ ալ կենան, սակայն պէտք չէ ընաւ՝ որ այս աստիճաններն ընկերական իրաւանց անհաւասարութեան տեղի տան . ապա թէ ոչ, պակաս պիտի չըլլան միշտ գաղթականութիւններ, որոնք երկրին նիւթական և բարոյական զօրութիւնը պիտի նուազեցնեն, և կամ Պօսնիոյ և Հէրոէքի պէս յեղափոխական հպատակներ, որ լոկ տեղեկագիրներով և ձայնաւոր բողոքներով օգուտ չ'կրնալով քաղել, պիտի գիտնան սուր 'ի ձեռին իրաւունք և արդարութիւն պահանջել :

Անցեալ տարի, Գերմանիոյ ներքին գործոց պաշտօնեայն, գաղթականութեան խնդրոյն վերաբերեալ հարցման մը պատասխանելով, կ'ըսէր թէ, « Պատերազմը ժողովրդեան զօրութիւնները կը ժողվէ և կ'առնու, և

որովհետեւ ժողովրդեան վտարիկ դրամագլուխները չեն կրնար ընդ երկար տոկալ, շուտ մը կ'սպառին : Դրոշակի տակ կանչուած մարդիկներէն անոնք որ բախտ կունենան իրենց հայրենի տունը վերադառնալու, շուտերը կը պարտաւորին՝ իրենց կորսնցուցած դրամագլուխները կրկին ձեռք բերելու աշխատիլ, և բնականապէս քիչերը կը գտնուին՝ որ յօժարին մի և նոյն ձեռնարկութիւնը քանիցս կրկնելու : 1864 էն մինչև 1865, Տանիմարքայի պատերազմէն յետոյ, բրուսիական գաղթականութիւնը յանկարծ 12 էն մինչև 18 հազարի ելաւ : 1866 էն մինչև 1868, Աւստրիական պատերազմէն յետոյ, 17 էն մինչև 26 հազարի : և 1872 ին, Ֆրանքո — գերմանական պատերազմէն յետոյ, գաղթականաց թիւն ոչ ոք կրնայ հաշուել : Սոյն բացատրութիւնը ճշմարիտ է, բայց գաղթականութեան պատճառները լուծելու բաւական չէ : Հռովմէական Երեւակութիւն՝ գաւառները խրկած զինուորական գաղթականութիւններն, իրենց հայրենիքէն երբէք բռնութեամբ և առանց վերադարձի յուսոյ չէին բաժնուեր և միշտ Հրուովի օրինաց և ատենակալաց կը հնազանդէին : Գաղթական Գերմանացին ընդ հակառակն իւր երկրէն, իւր չէնքերէն, իւր պատմութենէն իսպառ կը բաժնուի, ուրիշ տեղ բոլորովին նոր սերունդ մը սկսելու համար : Երբ գաղթականութեան տենդն այս կերպով բոլոր ժողովրդեան վրայ կը ճարակի, կրնանք ըսել՝ թէ կարճատեւ պատերազմէ մը, և գաղթականաց իրենց յուսացածէն վեր յաջողութիւն գտնելէն աւելի ուրիշ պատճառներ կան : Արդարեւ կէս դարէ 'ի վեր, մեծ վտիւն խտրութիւններ եղած են Գերմանիոյ տնտեսական պայմաններուն մէջ. ստորին դասերն այժմ աւելի աղէկ կը հագնին և կ'ուտեն քան անցելոյն մէջ, և ընդհանրապէս իրենց վիճակը խիստ բարւոքած է : Բայց այս յառաջագիմութեանց հակառակ, երկրագործ դասուն վիճակը շատ թշուառ և ստորին է՝ քան Գաղղիոյ, Անգլիոյ և

Խոտալիոյ մէջ։ Թող բրուսիական կառավարութիւնը խըս-
 տութեամբ վարուի դորժաւորաց հետ, անոնց անիրաւ
 պահանջմանց համար. ոչ ոք պիտի զարմանայ անշուշտ-
 բաւական է որ դադրեալանք ղինուորական ծառայու-
 թեանէ չը խուսափին. անոնց մեկնիլն աղէկ կը համարի,
 իբրեւ ստորին դասուն աղքատութիւնը դարմանելու լա-
 ւագոյն միջոց մը նկատելով։ Մեծն փրետերիկոն կ'ըսէր
 արդէն, թէ իւր հպատակաց կանայք միշտ «կամօյի
 կամ ստնտուն» են։ Գաղափարաց սոս փիճակին մէջ, գաղ-
 թականութիւնն արգիլելն ուրիշ հետեանք պիտի չու-
 նենար, բայց եթէ խումբ մը թշուառներ երկրին մէջ
 պահել, Ասոր համար է որ վարչութիւնը միշտ թոյլտու-
 րութիւն ըրած է գաղթականաց և սահմանադրութիւնն
 ալ գաղթականութեան ազատութիւն կը հրատարակէ։
 Զինուորականութեանէ վախճողներու նկատմամբ օրինաց
 հրամայած խստութեանց հակառակ, ոստիկանութիւնն
 այսպիսի շատ դէպքերու մէջ աչք կը խիտէ, և նոյն խակ
 ղինուորական իշխանութիւնն ալ արձակուող կ'ուսայ
 այն գաղթականաց՝ որոնք դիտէ թէ Ամերիկա անցնե-
 լով այլ ևս պիտի չ'վերադառնան։ Այս կերպ օրինա-
 ղանցութեանց թոյլ տրուելուն դէմ բողոքներ եղան,
 բայց ներքին գործոց պաշտօնեայն պատասխան մը չը
 կրցաւ տալ։ Անտարակոյս, կառավարութիւնն ամեն օ-
 րէնքէ վեր գերադոյն հարկի մը կը հնադանդի, և ար-
 դարեւ գաղթականութիւնը տեսականապէս սիրելուն
 համար չէ որ շատ մը անթիւ զեղծումներ չը տեսնելու
 կը դարնէ։ Գերմանիոյ մէջ, ընկերական դադաւարաց
 օր ըստ օրէ յառաջագիժութիւնը՝ երկրին կազմակեր-
 պութեան հին ձևոյն ոյնչափ վտանգներ կ'սպառնայ՝
 որ կառավարութիւնն ստիպուած է՝ բնաւ չը մորմնքիլ
 գաղթականաց նկատմամբ, որք թերեւ ընկերական յե-
 ղափոխութեան մ' առաջին օժանդակները պիտի ըլ-
 լային։

Անկողմնակալ դիտողի մը համար, «գաղթականու-

թեան բուն պատճառները՝ Գերմանիոյ ընդհանուր կազմակերպութեան, և մանաւանդ հասարակաց ստացուածոց անհաւասար բաշխման մէջ կը կոյանան, որազգին գրեթէ կէսը յետին ծայր աղքատութեան կը դատապարտէ։ Աւատականութիւնը (fëodalité) տակաւին կը շարունակէ, Գաղղիացւոց նախկին յաղթական պատերազմներէն և յեղափոխութիւններէն յառաջ եկած փոփոխութեանց և աղքեցութեանց հակառակ։ Բրուսիական ընկերութիւնն հին ատենը չորս գլխաւոր դասերու կը բաժնուէր․ աշխատանքի, ասպետի, փողատաղիի և բեռնակցի, և այս բաժանումը՝ թէպէտ մասամբ մը խափանուած է օրինաց զօրութեամբ, բայց դործնականապէս կը շարունակէ։ Աղնուականութիւնն ընդհանրապէս իւր մէջ կը պարունակէ մեծ կամ իշխանական ազնուականութիւն, այսինքն, թագաւորական կամ միապետական ընտանեաց անդամները, և ստորին կարգի աղնուականութիւնը, այսինքն, մեծ աղնուականութեան և քաղաքացիութեան խիստ բարձր աստիճանին մէջ տեղն եղած անձինքը։ Սոյն ստորին աղնուականութեան նախկին առանձնաշնորհութիւնները հետզհետէ դողցես բոլորովին վերջուեցան։ Նոյն իսկ մեծ աղնուականութեան անդամներն ալ իրենց առաւելութեանց մէկ մասը միայն կրցած են պահել, ինչպէս, իրենց և իրենց ընտանեաց համար ղինուորական ծառայութենէ ազատութիւն․ — քաղաքային դատերու մէջ, գաւառին ամենէն բարձր տոնինն առջև դուտելու մասնաւոր իրաւունք մը, և յանցաւորները քանի մ'ատենականելու րով (pair) պատժելու մենաշնորհութիւնը․ — իրենց ըստացուածոց ըստ քմաց յաջորդ մ'ընտրելու աղատութիւն․ — ընտանեաց գլխաւորներուն՝ հին ղինուորներէ կազմուած պատուոյ գունդ մ'ունենալու իրաւունք․ — ազատութիւն անձնական հարկէ և մի քանի տեղական տուրքերէ․ — վերջապէս իրենց կալուածոց վրայ որսորդութեան անսահման իրաւունք մը, և իրենց վե

րաբերեալ հանքաց աղատօրէն դործածութիւն : Ինչպէս անձնական , նոյնպէս և կալուածական առանձնաշնորհութիւննին աստիճանաբար խախտեցան : Սակայն մեծ ազնուականութիւնը , մինչև 1849 , պահեց իւր քաղաքային և պատժական արդարութեան գործադրութիւնը , և Գաղղիոյ դիպուածոց աղդեցութիւնը պէտք եղաւ միջին դարու սոյն նշանաւոր հետքն ալ իսպառ անհետացնելու համար : Այսօր աւատականք (seigneur) տակաւին իրենց ձեռքն ունին անտառաց երկրորդական ոստիկանութիւնը , տեղական ոստիկանութիւնն և եկեղեցեաց ու դպրոցաց տեսչութիւնը , զոր կը վարեն պաշտօնէից կամ կղերական ժողովոց միջոցաւ , համաձայնութեամբ կառավարութեան օրինաց և անոր աղդեցութեան ներքեւ : Կրնան նաև իրենց վիճակին մէջ ուղղակի հարկ առնուլ , բայց թագաւորին վաւերացմամբ և տեղական ծախքերու դործածութեան պայմանաւ : Ապետութիւն կ'ըսուի անշարժ կալուածոց տէրերուն , որք հին տոներ շատ մը կարևոր մեծաշնորհներ ունէին , բայց յիսուն տարիէ 'ի վեր խալիւ նուաժ կամ վտօլոխուած են : Սոյն կալուածները , գրեթե իրաւորապէս Որևելեան դաւառներուն մէջ , մասնաւոր քաղաքական իրաւունքներ տուած են ասպետաց , և այս պատճառաւ դիւղականք չեն կրնար անշարժ կալուածներ ստանալ , բայց միայն դաւառական վարչութեան հաճութեամբ : Քաղաքացիութիւնն իւր մէջ կը պարունակէր բոլոր այն կարգի մարդիկները , որ քաղաքի մը մէջ ծնած և բնակած ըլլալով՝ քաղաքացիութեան իրաւունք կը վայելէին : Բրուսիական օրէնքը չորս դաս քաղաքացեաց կը բաժնէ , բայց որոշակի միայն առաջնոյն սահման կուտայ , որուն մէջ կը բովանդակին պաշտօնեայք , դաստիարակք , արհեստաւորք , վաճառականք և ձեռագէտք : Գիւղականաց դասն իւր մէջ կը բովանդակէ բոլոր այն անձինք՝ որ երկրագործական աշխատութեամբ կ'ըբաղին , թէ՛ իրենց անհա-

տողան շահուն և թէ՛ այլոց շահուն համար : Մինչև 1807 հոկտեմբեր 9 ի հրովարտակը , ամբողջ դաս մը գիւղացիներ կային՝ որ բնաւ աղատութիւն չունէին . բայց առաջին Նաբօլէօնի էնայի մօտ ըրած պատերազմին տօտեն կառավարութիւնն անոնցմէ օգնութիւն խընդրելու պէտք ունենալով , աղատութիւն տուաւ իրենց : 1848 , մայիս 3 ի հրաման մը , Գաղղիացւոց փետրվար 24 ի յեղափոխութենէն հարկադրեալ սոյն գիւղացւոց վրայ ծանրացած բոլոր մասնաւոր հարկերը վերցուց , բաց ՚ի ճամբու աշխատութիւններէն և երիվար տալէ : Գիւղացին այսօր ~~խաւարէն~~ հոգաւն է՝ , առանց որ և է քաղաքական կապ մ'ունենալու իւր բնական երկրին կալուածատեարց հետ : Իբրև քաղաքացի , ընդհանրութեան շահուն համար՝ պարտաւոր է իւր արտն օրինաւորապէս մշակել , և երբ բոլորովին անօրոյթ ըլլայ այս մասին , այն տօտեն կ'ստիպուի ուրիշի մը յանձնել : Մէքլէնպուրկի մեծ գրքութեան մէջ , բուն գերութենէ զատ , գիւղացին ենթակայ է նաև հին աւատական իւրաւանց բոլոր պայմաններուն , զոր 1862 ի հրաման մը կրկին հաստատեց . Ասոր համար է որ խեղճ գիւղացիներն ուրիշ աւելի մարդասէր երկիրներ կը գիւմեն խըմբովին , լաւագոյն վիճակ մը փնտռելու համար . չեն ուղեր մեքենայ ըլլալ , վասն զի մարդ են . և ՚ի բաց կը թողուն առանձնաշնորհութեանց ընկերութիւնը , իրաւանց հաւասարութեան աշխարհ մ'երթալու համար :

Հողային օրէնքն ալ ոչ նուազ խցլնդոտ մ'եղած է ստորին դասուն բարեկեցութեան խանգարման . Դարուս սկիզբները , օրէնքը կ'արդելուր ազնուական հողերն հատուածել (morcellement) , առանց թաղաւորին գիտութեան , և գիւղացիք , նոյնպէս և քաղաքացիք չէին կրնար հողային կալուած մ'ունենալ . Գաղղիական իշխանութեան ազդեցութիւնը շատ նպաստեց ռամկաց , և երբ ընդհանուր խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ , գիւղականք ոչ միայն աղատութիւն կ'ընդու-

նէին , այլ և , գէթ սկզբամբ կրնային անշարժ կալուած-
ներ ստանալ . Սակայն կան ու կը կենան միշտ մէկ քա-
նի արդեւքներ , որոյմով քաղաքացեաց մեծ մասն ա-
զատ չէ կալուածներ ունենալ : 1832 ին աւատականու-
թիւնք վերցուեցան , բայց տակաւին կը շարունակեն
արքունի կալուածոց մէջ . սակայն օրէնքն արդիւած ըլ-
լալով ուրիշ աւատներ կաղմել , կրնամք ըսել թէ ապա-
գային մէջ ասոնք ալ պիտի վերցուին . 1848 ի Գաղղիոյ
յեղափոխութեան պատճառաւ , օրէնք մը վերցուց ,
ինչպէս աւատականութիւնը , նոյնպէս և անվաճառ ժա-
ռանգութիւնները (fideicommiss) , որուն հետեւանքնե-
րն ալ ոչ նուազ աղետաբեր են , բայց քանի մ'ամիս
վերջը կրկին հաստատուեցան իրենց կողմնակցաց զօ-
րութեամբ : Անվաճառ ժառանգութիւններն աղնուա-
կանութեան սեպհականութիւն չեն . ամեն կարգի քա-
ղաքացիք ևս կրնան ստանալ , բաւական է որ գէթ
10.000 թալէռ արժէք ունեցող ազարակային կալուած-
ներ ըլլան , և կամ 2.500 թալէռ զօւտ հասոյթ մը բե-
րեն : Քաղաքային անշարժ կալուածները , տուն և ա-
մեն կարգի շէնքեր , չեն կրնար անվաճառ ժառանգու-
թեան առարկայ ըլլալ , միայն թէ երկրագործական
ծիւղի մը հետ յարակից չըլլան . որով անվաճառ ժա-
ռանգութիւնն աւելի երկրագործութեան և երկրա-
գործներու կը մըլտսէ , սերունդէ սերունդ բաւական
ընդարձակութեամբ երկիրներ անշարժ թողլով մի եւ-
նոյն ընտանեաց ձեռքը , ընդհանրապէս , նոյն իսկ Բը-
րուսիոյ մէջ , ծանօթ է այժմ թէ սոյն դրութիւնն ինչ
գէշ աղբեցութիւն կ'ընէ երկրագործութեան յառաջա-
դիմութեան , բայց քաղաքական և ընկերական շահուց
նկատմամբ կարծիքները բաժնուած են : Քանի մը պե-
տական մարդիկ , հարուստ և հզօր ազնուականութիւն
մը կաղմելու համար , անվաճառ ժառանգութեան գործ-
նականը կը հրամայեն . բայց իրենց ամեն ջանքերը հետ-
ըզհետէ կարեւորութիւննին կը կորսնցունեն , և այս

կարգի սեփականութեան թիւը զգալի կերպով նուազելու վրայ է :

Միւս կողմանէ , կալուածները հատուածելու (morcellement) հակառակ եղող արգելքները , գեղջայնոց կացութեան շատ վնասակար եղած են : Գերմանիոյ ընդհանուր սովորութիւնները հոգն հատուածելու սկըզբունքը կ'ընդունին , բաց 'ի աւատական հողերէն և գիւղացւոց հողերէն , որոց վրայ կալուածատիրոջ հաւանութեամբ շատ մը տուրքեր դրուած են : Բայց այս սովորութիւնները միայն Գերմանիոյ հարաւային և արեւմտեան պետութեանց մէջ արժէք ունին , ուր գիւղականք երկար ժամանակներէ 'ի վեր ազատութիւն կը վայելեն : Հիւսիսային և կեդրոնական Գերմանիոյ մէկ մասին մէջ , Սաքսոնեան իրաւունքը նախամեծար համարուած է , որ , ընդհակառակն , շատ դէպքերու մէջ հողային հատուածումը կ'արգիլէ : Գլխաւորապէս Բըրունսիոյ Բոմբերանիոյ , և Պրանդէպուրկի գաւառաց մէջ կը գտնուին հողային իրստ մեծ կալուածներ , բայց դաթձեալ կը դանդաղան՝ թէ հասոյթին նայելով՝ հողերը շատ բաժնուած են : Սոյն գաւառաց մէջ , Ժողովուրդը՝ թէպէտ վերջին աստիճան բազմածնունդ , բայց սակաւաթիւ են , մինչդեռ Արեւմտք և Հարաւ , ուր հողըն այնչափ հատուածեալ է , որչափ որ Գաղղիոյ մէջ , Ժողովուրդը խիստ բազմաթիւ է , թէպէտ առանց նըշանաւոր աճումն ունենալու : Ամենուրեք , ուր որ օրէնքը թոյլ կուտայ փոքրիկ կալուածներ ունենալ և հողը հատուածել , ինչպէս Հռենոսի գաւառաց մէջ , գաղթականութիւնն օր ըստ օրէ կը նուազի . և ուր որ , ընդհակառակն , հողային հատուածումներն արգիլուած են , բնակիչներն ալ անընդհատ կ'անօրոնանան : Ի՞նչ կը տեսնենք յիշաւի արեւելեան Բրունսիոյ թշուառ գաւառներուն մէջ — Երկրագործը հողի կտոր մ'անդամ ըստանալու անկարող է , և եթէ շատ տատապանքներ կրելով՝ ձեռք բերելու աւելայ , չի կրնար ստակ հայ-

թայթել, վասն զի վարկ չունի, և եթէ պատուաւոր մէկն ըլլալուն համար փոխ առնելու ալ ըլլայ, բոլորովին իսկ զուրկ է հատուցանելու միջոցներէն : « Արեւելքն անապատի երևոյթ մ'ունի, կ'ըսէ գերմանական թերթ մը, ո'չ կարդաւորութիւն կայ և ո'չ յառաջագիւ մոլթիւն. ամենուրեք ընդեղինաց ամբաւ արտորայններ, գետնախնձոր տնկուած անհասարաչափ դաշտեր. հոս հոն միացող ծխնելոյղ մը, և հանդիսոյ կալուածատէր մը. բայց քիչ մը անդին ալ, բոլորովին պարպուած գիւղ մը, տխուր և անմարդի բնակարաններ. յետոյ կը տեսնես հարկահան մը, ոստիկան մը, ճամբորդ վաճառական հրեայ մը, և գաղտագողի փախչող վանականներ : Զի կայ բնաւ, ո'չ քաղաքապետական միճակ մը (commune), որ կարող ըլլայ իր վրայ դըրուած որ և իցէ հարկ մը տանելու, ո'չ մէկ աւետարանական եկեղեցի, ո'չ վարժարան մանկանց, և ո'չ իսկ վիճակային կենաց ստուեր մը : Հոն մարդիկ կ'ապրին, առանց զիրար ճանչնալու, առանց իրարու հետ յարաբերութիւն մ'ունենալու, և կը հարցուի թէ ինչո՞ւ Ամերիկա կը գաղթեն » : Արեւելեան Բրուսիոյ ժողովրդոց հին սովորութեանց մէկ յատկանիշն ալ այս է, որ ստակէ աւելի սպառելի նիւթոց խնայողութիւն կ'ընեն : Երբ գեղջուկ մը գիրցուցած խող մը կամ կով մ'ունենայ, իսկոյն կը ծախէ և ընտանեօք հանդերձ կը մեկնի : Ուրովհետեւ ընդհանրապէս իւր թռչակն ուտելեաց, վառելեաց և ագանելեաց մէջ կը կայանայ, ստակի գումարի մը տեսքը կը յիմարեցնէ զինքը և քանի մը թաւելու համար աշխարհիս ծայրը կը վազէ :

Արեւմուտքի երկրագործ ժողովուրդը խիստ տարբեր տեսարան մը կը ներկայացնէ : Քանի մը աղնիւ անձանց վերահանն ջանից շնորհիւ, մեծ կալուածատեարց և գործաւորաց մէջ՝ հետզհետէ միջին դաս մը կազմուելու վրայ է, որով քիչ ատենէն երկիրն ինքիրմով կառավարուելու (self government) հիմ մը գրած ուրիշ

ըլլայ : Գերմանիոյ այս մասին մէջ կը գտնուին խնայողական բազմութիւն արկեղներ : վարկի , սպառելեաց և երկրագործութեան ընկերութիւններ և փոխադարձ վստահութեան վրայ հիմնեալ միաբանութիւններ և ուրիշ շատ մարդասիրական հաստատութիւններ : Շատ քիչ կը տեսնուին առանձնացեալ բնակարաններ և երկրագործներ , և հոգն՝ յանհունս բաժնուած , Պրէնտէպուրկի և Բոմէրանիոյ հողերուն միակերպութեան բուրովին հակառակ երեւոյթ մը կ'ընծայէ : Բաջորդութեան և բաժնի վերաբերեալ Գաղղիացւոց օրէնքներն այս երկիրներուն մէջ կըրցած են շատ մեծ ազդեցութիւն ընել : սակայն ուրիշ տեղի հին պատճառներ ալ կան : Արևելեան գաւառները , բաց 'ի Մառշի մէջ քանի մասերէն , երեքտասաներորդ գաղուն մէջ Սլաւներէն առնուեցան , և այն ատենի ընդարձակ կալուածատերութիւնք՝ ամբողջովին յաղթական աշխարհակալաց ձեռքն անցան , որք նոյնպէս այն կալուածները դրեթէ առանց փոփոխութեան իրենց յաջորդաց թուուցին : Արևմուտքի մէջ , ընդ հակառակն , ժամանակին սովորութիւնները կը պահանջէին որ կալուածները հասարակաց ըլլան , և այս սովորութիւնը մինչև ցայսօր կը տևէ Զուիցերլոյ և Սնտորայի հովան հասարակապետութեան անտառային գաւառաց մէջ : Նախ՝ անտառաց , արօտից , ջուրերու հասարակորդութիւնը վերցուեցաւ , յետոյ մշակուելի հողերն ալ բնակչաց մէջ բաժնուեցան , իւրաքանչիւրին պիտոյից համեմատ և հողին հանդամանացը նայելով : Բիւլքիչ իւրաքանչիւր ընտանիք պարտէզով տուն մ'ունեցաւ սեփական , և այսօր դրեթէ չի կայ հողի կտոր մը , որ այս սկզբան վերածուած չըլլայ :

Գաղթականութեան պատճառները պէտք չէ միայն ընկերային և հողային օրինաց վատթար կաղմակերպութեան մէջ փնտռել : Գիւղացի գաղթականութիւններ հաստատուելու , և դրաւականութեան (hypothèque) ու յա-

ջորդութեան վերաբերեալ օրէնքներն ալ՝ ստորին դասուն բացարձակապէս վնասակար եղած են :

1833 ի օրէնք մը, ինչ ինչ պայմաններ սրոշեց, որպէս զի մեծ կալուածատէրք անոնց համեմատ բաժնեն իրենց հողը, գործաւորաց՝ գաղթականութիւններ հիմնելու համար : Պէտք է որ նախ հասարակութիւնը հաւանի սոյն ձեռնարկութեան . երկրորդ՝ ձեռնարկողն ալ պէտք է հաստատէ վարչութեան տուչեւ, թէ իւր հաստատելիք գաղթականաց բնակարաններու ծախքերն ու վարձքերը վճարելու ձեռնհաս է : Այս կանոնաց հակառակ զեղծում մը խստիւ կը պատժուի, և նոյն իսկ վարչութեան գիտութենէն յառաջ շինուած բնակարանք կը փակուին : Աշխատողներ չատցունելու տարօրինակ կերպ մ'է այս . բայց աւելին կայ . 1850 ին տրուած ուրիշ օրէնք մը, անշարժ ստացուածք վաճառելու գործողութեանց մէջ, աշխատութիւնն իբրեւ հաւասարակշիւ արծաթոյ նկատել կ'արգելու, և կալուածատէր մը, որ անհատական շահասիրութեամբ աշխատասէր գործաւորներ քանեցնելու համար, անոնց ծախելու գէր իւր հողին մէկ մասը, չէր կրնար պայման դնել՝ որ գործաւորք փոխարէն աշխատութեամբ և ծառայութեամբ վճարեն . վասն զի յիշեալ օրինաց համեմատ անշարժ ստացուածք մը՝ միայն ստակով կրնար ուրիշի մը յանձնուիլ, այսինքն, այնպիսի պայմանով մը, որ ի հարկին կարելի ըլլայ նոյն ստացուածքն յետոյ առնուլ . Ուստի կալուածատիրոջ կը մնայ, կամ իւր ստացուածքը ձրիաբար տալ, և կամ ոտակի այնչափ գին մը գրնել, որ ստացողն երբեք վճարելու կարող չըլլայ : Ի զուր կ'առարկուի՝ թէ գործաւորը քիչ մը հող սեփականեւուն պէս՝ չ'ուզէր այլ ևս աշխատիլ . փորձառութիւնն ամենուրեք հակառակը կը հաստատէ . Սաքսոնիոյ, Հարտային Գերմանիոյ և Ռէնանի գաւառաց մէջ՝ փոքրիկ կալուածատէրք օրականի կ'երթան և կանայք կը մշակեն իրենց հողն, երբ իրենք ևս ուրիշին հաշւոյն

աշխատելու չըլլան : 1868 ին , Սույսի Կոնգրեսին ընկեր-
 րեան մէկ տեղեկագիրը , Գերմանիոյ ամեն կողմերէն ա-
 ռած տեղեկութեանց համեմատ , կը հաստատէ՝ թէ ա-
 մենէն աշխատասէր և խնայող գործաւորն այն է , որ
 փոքրիկ ստացուածք մ'ունի : Սակայն , ի հակառակէն ,
 կը վախցուի՝ թէ գիւղացւոց սեփական շատ մը հողեր
 տալով , այնուհետեւ օրականի երթալու աղատ պիտի
 համարին զիրենք , և կ'առաջարկուի՝ որ լւրաքանչիւր
 ընտանեաց հնգէն մինչև տասն և հինգ Մութէն բաժին
 մը միայն տրուի , տեղին ու պարագայից համեմատ , ու-
 ըրով իւր բնակած հողէն դուրս՝ կարող պիտի չըլլայ օ-
 րականի երթալ : Խնդիրը վերջապէս՝ սա է , փոխանակ
 աւելի կամ նուազ երկայն ժամանակի մը համար պայ-
 մանով աշխատող գործաւորաց , ցկեանս աշխատող ու-
 ըիչ գործաւորներ ընտրել , քանի մը առանձնաշնորհու-
 թիւներ տալով , և օր քան զօր նուաղեցնել , մանա-
 ւանդ սակաւաբնակ գաւառաց մէջ , օրականով աշխա-
 տողներու գործածութիւնը , որոնք ընդհանրապէս թա-
 փառական և դատարկասուն մարդիկ են , և թոշակի
 ու աշխատութեան ժամերու համար անվերջանալի դը-
 ժուարութիւններ կըյարուցանեն միշտ , և մանաւանդ
 ձմեռն ալ գործի չեն կրնար պարապիլ :

Գրաւականութեան դրութիւնը , թէպէտ վերջին
 տարիներս խոհրդարանի (Reichstag) մէկ օրէնքով կըր-
 կին հաստատուեցաւ , բայց բաւական չփոխ է , և նոյն
 իսկ իրաւագէտք ցրտութեամբ կը պաշտպանեն : Քա-
 ղաքական մարդիկ կը քննադատեն սոյն դրութիւնը ,
 վասն զի մեծկակ տարածութեամբ հողի մը մէկ կտորին
 դոյզն գրաւականն անգամ , կրնայ կալուածատիրոջ իւր
 բոլոր հողին վրայ ունեցած տրամադրութիւնը խզել .
 կըյաւելուն թէ պարտատէրք բան մը չեն կրնար շահիլ
 այս դրութենէն , վասն զի երբ գրաւագիրն ստիպուի
 կառավարութեան կողմանէ , իւր առած փոխն հատու-
 ցանելու համար , գրաւ դրած հողը վաճառել , պիտի

բռնադատուի ամբողջ՝ կալուածք մէկէն թփնել, (ո-
րովհետեւ օրէնքը կ'արգելու ըստ մասնէ վաճառումը),
և այն ատեն անշուշտ կալուածին բուն արժէքը պիտի
նուազի, և պարտատէրը պիտի տուժէ: Վերջապէս կը
պահանջեն՝ որ գրաւականը հողի այնչափ մասի մը վը-
րայ միայն սահմանաւորի, որչափ որ բաւական է պարտ-
քըն ընդարձակ կերպով երաշխաւորելու, իսկ միւս մա-
սերը կալուածատիրոջ ազատ տրամադրութեան ներքեւ
մնան: Գրաւականին անբաժանելիութեան սկզբունքը
կրնայ ներուիլ Գաղղիոյ, իւր հողն յանհունս կոտորա-
կուած ըլլալուն համար, բայց Գերմանիոյ պէս մեծ կա-
լուածներով երկրի չի կրնար բնաւ յամարիլ: Սոյն դը-
րութենէն յառաջ եկած անկարգութիւնք ըստ կարի
նուազեցնելու համար, վարչութիւնը ապահովագիր կու-
տայ կալուածատեարց, երաշխաւորելով՝ թէ կալուա-
ծի մի ամբողջական արժէքը բնաւ չի նուազիր, անոր
այս կամ այն մասը վաճառուելով կամ անդամատուե-
լով: Բայց ասով դարձեալ դժուարութիւնը լուծուած
չլլար, զի խնդիրը ոչ թէ պարտատեարց, այլ մանա-
ւանդ ընկերութեան շահուն վրայ կը կայանայ: Ճշմա-
րիտ է թէ 500 արտավար տեղ ունեցող կալուածատէր
մը, երբ իւր հողին հարիւրորդ մասը բաժնէր, քսան
գործաւոր ընտանիք հաստատելու համար, իւրաքան-
չիւրին 25 կու տեղ տալով, այն ատեն ամբողջ հողին բուն
արժէքը պիտի աւելնար և նոյն իսկ պարտատէրք մե-
ծապէս պիտի օգտէին: Շատ լաւ, բայց այն բաժան-
ման կարելիութիւնը տակաւին գոյութիւն ունեցած չէ,
կամ մանաւանդ վարչութեան հաճոյքէն կախեալ է հը-
րամայել կամ մերժել, առանց երբեք նկատողութեան
առնելու երկրագործութեան ապագայն: Եթէ գործա-
ւորին վիճակը յեղյեղուկ և թշուառ է, կալուածատեարց
կացութիւնն ալ շատ երջանիկ չէ: Վարի դասերուն
գաղթականութեան կը համապատասխանեն՝ վերի դա-
սերուն կալուածոց բռնի վաճառումները, և շատ հա-

զուադէպ է որ կալուած մը մէկ սերունդի մը շրջանին մէջ երկու անգամ ձեռքէ ձեռք չի փոխուի : Ուստի կը կարծուի՝ թէ քաղաքական անձինք պիտի խնդրեն որ օրէնք մը հաստատուի, հողին արժէքին համեմատ փոխառութիւնը կանոնաւորելու, որպէս զի ամբողջ կալուածը վաանգի ենթարկուելէ ազատի :

Գերմանիոյ յաջորդական հին իրաւունքը, անշարժ կալուածները կը նկատէր իբրեւ ստացուածք ընտանեաց՝ զոր կը մատակարարէր կամ ընտանեաց գլխաւորներէն մին և կամ խնամակալաց խորհուրդ մը : Սոյն ստացուածքները միշտ անբաժանելի և վաճառման ամեն հարկաւորութենէ ազատ կը մնային, վասն զի արգիլեալ էր ժառանգորդաց, կամ հողային բաժին և կամ նոյն բաժնին համեմատութեամբ ստակ պահանջել : Կալուածը կը մշակուէր և հասոյթը կը բաժնուէր բոլոր ժառանգորդաց մէջ, իրենց տարիքին և մերձաւորութեան համեմատ : Վերջը այս սովորութիւնը փոխուեցաւ և կալուածատէրն ազատ էր կտակել, իւր ստացուածոց մէկ մասն ընտանեաց պահելով : Բրուսիական օրէնքն աւելի ևս հեռուն գնաց, սոյն մասը բոլոր ժառանգութեան երկու երրորդին վերածելով, երբ որդիքները չորսէն աւելի ըլլային : Բուն ժառանգորդը միւս ժառանգակցաց ստակի գումար մը հատուցանելու ստիպուած ըլլալով, կը պարտաւորի անոնց ինկած ստացուածքն ըստ մասնէ կամ ամբողջ վաճառել : Անտարակոյն, երբ անշարժ ժառանգութիւնք մեծ տարածութիւն մ'ունենան, և գրաւական արգելքներ չի կենան, կրնայ բուն ժառանգորդն՝ կալուածին մէկ մասը բաժնել, ծախել և դինն իւր ժառանգակցաց տալ : Բայց փոքրիկ կալուածատէրք, անոնք որ Արևելեան գաւառաց մէջ 3, 4 կամ 5 հարիւր արտավար հող ունին, այս հնարքը չեն կրնար գործածել, վասն զի կալուածըն արդէն չափաւոր և հասոյթն ալ հետեւապէս նուազ է : Այսպիսի ատեն ուրիշ բան չի մնար ուրեմն ժա-

ռանգորդին, բայց մէկ միջոց մը, ժառանգութիւնը ծախել, ժառանգակցաց պարտքը վճարել, եթէ կըրնայ, և մնացածովը, եթէ պարտք չ'ունի, երթալ Հիւսիսային Ամերիկա կամ Աւստրալիա : Կառավարութեան կողմանէ իւրաքանչիւր գաւառաց մէջ հաստատուած օրնոթեան արեւելքը, և աղնուական կալուածատէրերէ բաղկացեալ անշնչի ըսուած ընկերութիւնը՝ մեծ կալուածներու ժառանգորդաց միայն կրնան նպաստել : Խընայողին արեւոյտ ստոնք աւելի օգտակար եղան, բայց ասոնք ալ խիստ սակաւաթիւ են այն գաւառաց մէջ՝ ուր աւելի կարևոր կրնային ըլլալ : Ուստի չատերը խորհուրդ կուտան մանաւանդ փոքրիկ կալուածատեարց՝ որ դործաւորաց նմանին, ընկերութիւններ կազմեն և իրենց յատուկ պէտքերն իրենք իրենցմով դարմանեն : Կ'ըսեն թէ դործաւորաց ընկերութիւնները մէկ միլիոն անգամէ աւելի ունին այսօր, հանդերձ 15 միլիոն թալէո դրամագլխով մը, և այս դրամագլխէն քսան և հինգ պատիկ անգամ աւելի գործեր կը տեսնեն :

Արեւելեան գաւառաց մէջ երկրագործութիւնը վըտանգի ենթարկող և դաղթականութեան ողին արծարծող այլ և այլ պատճառներէն մին ալ, սոյն գաւառաց ապագային նկատմամբ կառավարութեան անտարբերութիւնն է : Ո՛չ միայն ջրուղիներ չ'ինելով հաղորդակցութիւնները չ'գիւրացունեն, այլ նոյն իսկ երկաթուղւոյ նոր գիծեր անգամ հաստատել չ'ուզեր թողուլ, պատճառելով թէ արդէն եղածներն այնչափ հասոյթ կը բերեն՝ որ պիտի նուազին՝ եթէ մրցելու համար ուրիշ նոր ընկերութիւններ կազմուին : Միւս կողմանէ, երկրին մեծ կալուածատէրերէն մին խորհրդաբանին բոլոր առեւտրական յայտարարեց՝ թէ նոր երկաթապատ ուղիներն ուրիշ բանի պիտի չ'ծառայեն, բայց դաղթականութիւնը դիւրացնելու :

Այս վերջին երեւոյն տարուան մէջ՝ Մանչեսթրի դպրոցը մեծ դեր խաղաց Գերմանիոյ մէջ, և զօրաւոր

կերպով մեծ յեղափոխութիւններ յառաջ բերաւ : Բայց
 օրոյն դպրոցին սկզբունքն ըլլալով՝ թէ հասարակաց բա-
 րեկեցութեան վիճակն ապահովելու լաւագոյն միջոցն է՝
 նախ իւր անձնական շահը փնտռել , ուստի մեծ կալու-
 լածատէրք կարծեցին թէ իրենց կալուածոց վրայ հաս-
 տատուած գործաւոր ժողովրդոց վիճակին անտարբեր
 մնալու ազատ են : Այս հակառակ աղդեցութիւնը բը-
 նաւ չէր նախատեսուած . սակայն իրաց այս վիճակն ա-
 ւելի ծանրացաւ , երբ Գաղղիոյ պատերազմի ծախուց
 վճարուելուն վրայ՝ սկսան ամեն կերպ վատթար շահա-
 դիտութեանց խաղերը շատնալ , պարէնից և ամեն բա-
 նի գիները բարձրանալ և բնակարանաց վարձերն ա-
 ւելնալ : Մինչև հոկտեմբեր 1872 , երեք ամսուան մէջ ,
 գործաւոր դասէն 200,000 Պէուլինի բնակիչք իրենց
 բնակարանները թողլով՝ սկսան ստորին խրճիթներու
 մէջ քաշուիլ և գտնուեցան ոմանք որ վրանաբնակու-
 թեամբ կ'ապրէին : Կառավարութիւնը պարտաւորե-
 ցաւ , առաջին անգամ , բնակարանի ծախք մը յատկա-
 ցնել մայրաքաղաքին բոլոր պաշտօնակալաց և ուսիկա-
 նաց : Փոքրիկ հասառուներն՝ յանկարծ իրենց առաջին
 հասոյթովը չբաւականալու վիճակին մէջ ինկան , Հար-
 կաց քիչ մը թեթեւութիւնները չ'էին կրնար այս ամեն
 չարեաց լիով դարման մ'ընել , և ժողովուրդն սկսաւ
 Գաղղիացւոց վեց միլիառովն աղքատանալ : Ընկերու-
 թեան կողմնակիցք՝ որ իրենց հակառակորդաց սխալ-
 ները կը գիտէին , գլորցուած գնդակը բռնեցին և Այ-
 դէնախի ժողովոյն մէջ , 'ի պաշտպանութիւն տարազա-
 նոցներու գործաւորաց , սպառնական խորհուրդներ ը-
 րին գործարանադետաց դէմ : Մինչև 1870 , Լեկրա-
 գործք ընդհանրապէք ընկերական շարժմանց չ'էին մաս-
 նակցեր , բայց երբ տնտեսական տագնապն հետզհետեւ
 աւելցաւ , սկսան յայնժամ ձայնակցիլ կեդրոնական ա-
 բուհատանոցներու աղմուկին : Որմնադիրք որ խիստ
 բաղձալիւ են քաղաքաց մէջ և մեծաւ մասամբ գիւղե-

րը կը բնակին , սոյն ընկերական գաղափարաց տարածման ամենէն եռանդուն գործակատարներն են : իրենց յատուկ գործիքն է Նէօ Տէփուֆ Սոփուֆ թերթը , որ 50,000 ի մօտ բաժանորդ ունի , և Գերմանիոյ խիստ անշան գիւղականներու մէջ անդամ : Գիւղացւոց համար դրուելիք օգուտածները՝ զանոնք շահելու յարմար նիւթերու վրայ կը կայանան և մասնաւորապէս հողային դրութեան վրայ : — Հողը պէտք է բոլոր քաղաքացւոց հասարակ ստացուածքն ըլլայ , և մէն մի գիւղ այնչափ տարածութեամբ պէտք է ընդունի , որչափ որ բնակիչք կրնան մշակել : Պէտք է երկրագործաց օգնական ընկերութիւններ կազմեն բնակիչք , և իրենց մէջէն ընտրուած ժողով մը պէտք է հողն արդիւնաւորելու միջոցներ հայթայթէ , մեքենայներ և քիմիական պարարտութիւններ հոգալով երկրագործին , և ճամբայներ ու երկաթուղիներ շինելով : Բոլոր գիւղերը պէտք է միացեալ ընկերութիւն մը կազմեն , այնպէս որ անյաջող երկրագործութեան մը հետեւանքները՝ միայն մէկ գիւղի մը վրայ չը ծանրանան : « Ըսուած է շատ անգամ , կրսէնցն թերթը , թէ երկրագործք չեն կրնար այսպիսի հաստատութիւններ ո՛չ կազմել և ո՛չ օգուտ քաղել . մեծ սըխալ մ'է այս : Եւե՛ծ կալուածատէրերու ծառայող վարձկանը , գործանոցներու մէջ ծառայող գործաւորին պէս՝ լաւ գիտէ , թէ իր աշխատութեան վարձքը չ'ընդունիր . նոյնպէս խեղճ երկրագործն ընկերականութեան օգուտները լաւ հասկցած է , մոռածելով որ փոխանակ թշուառ օրապահիկ մը շահելու համար առանձին գործելու , կրնար միասնաբար աշխատիլ , գործիքներ և գեղեցիկ հօտեր ստանալ , կառավարութեան անտառներէն հաւասարապէս բաժին ունենալ , և բոլոր մեծ կալուածատեարց և արքունի հողերը վարձու բռնողներուն վերապահեալ իրաւանց հաղորդ ըլլալ : Յայտ է թէ ընկերականութիւնը գաշտային ժողովուրդները ոտք պիտի հանէ . յարմար ժամանակի պարզ խնդիր մ'է այս :

Սակայն հետզհետէ մեծ կալուածատեարց գործաւորք
 և ծառայք, աղայք և աղջիկք, պէտք է ջանան իրենց
 վիճակը բարւոքել: օրինակի համար՝ աշխատութեան
 ժամերու օրինաւոր սահման մը և կիրակնօրեայ ստի-
 պողական հանգիստ խնդրելով: Մէկ քանի կողմեր,
 տէրերն իրենց ցորէն ծեծողներէն օրը մինչև տասն և
 վեց ժամ աշխատութիւն կը պահանջեն, և որովհետև
 վարձքն ալ խիստ դուզնաքեայ բան մ'է, ուստի իրա-
 ւունք ունին բողոքելու: փոքրիկ երկրագործներն ալ,
 իրենց շահուն հակառակ գործած պիտի ըլլան, եթէ
 մեծ կալուածատեարց դէմ գործաւորաց շարժման չը-
 մանակցին, վասն զի այս խեղճ երկրագործներն ալ
 չեն կրնար երբէք իրենց բերքերը շահաւետ կերպով
 ծախել, մեծ կալուածատեարց մրցման պատճառաւ:
 Պէտք է դարձեալ ընկերութիւններ ձևացնեն իրենց
 մէջ, որպէսզի կարենան գործաւորաց հետ 'ի միասին
 քայլել հողի տէրերուն դէմ, փոփոխակի ձևուն տալով
 միմեանց: Գիշ, քիչ, թշուառութիւնը, հարկը, յուսա-
 հատութիւնը իրար պիտի միացունէ դաշտաց աշխատող
 զը քաղաքաց աշխատողին հետ և արդի ընկերութիւնը
 վերջապէս պիտի ստիպուի իրաւախոհ ըլլալ ժողովրդ-
 դեան թշուառ ստորին դասուց հետ: Ամեն բան կը
 պատրաստուի ուրեմն մեծ պատերազմն սկսելու հա-
 մար, կորովամիտ անձինք յուզմունքը խիստ մօտ կը նը-
 կատեն և խրատ կուտան մեծ կալուածատեարց՝ որ
 մինչդեռ տակաւին ժամանակ կայ՝ երկու բանակաց
 ընդհարումն արդիւն, մարդկութեան և արդարու-
 թեան պահանջած կերպով բարեխառն պայմաններ դը-
 նելով իրենց գործաւորաց հետ: Դժբաղդաբար այսպի-
 սի խորհուրդներ մտիկ ընող չ'կայ:

Ընկերական յուզման առաջին արդիւնքը պիտի ըլ-
 լայ՝ դաղթականութեան եռանդն արծարծել ժողովրդ-
 դեան մէջ շահու այնպիսի ցանկութիւններով՝ զոր եր-
 կրին կարգադրութիւնները չ'պիտի կարենան գոհացը-

ներ. Միւս կողմանէ, արդէն գերմանացի գեղջուկը, 'ի բնէ հողային կալուածի վրայ մոլեռանդ սէր մ'ունի, և իւր գիւղին մէջ չի կրնալով հողի կոշտ մը սեպհակա- նել՝ կը մեկնի յիմերիկա, ուր կառավարութիւնը միլիո- նաւոր արտաւարներ գաղթականաց տրամադրութեան կը յանձնէ, Գաղթականն հոն հասնելուն պէս գրեթէ 40 արտաւար և աւելի տեղ կ'ընդունի ձրի: Մանաւանդ թէ կառավարութիւնն իւրաքանչիւր մէկ ու կէս արտաւա- րէ 2 տօլար առնելու համար, խիստ լաւ հողեր կ'ու- տայ, սեփհականութեան, շինութեան և հատուած- ման ամեն իրաւունքներով: Թոշակաց միջին գինը բը- նաւ նուաստացուցիչ չէ և քիչ ատենէն կանոնաւոր գործաւոր մը կրնայ իրեն տրուած հողին վրայ տուն մը շինելու համար ամեն կարեւոր բաները հոգալ: Բրուսիոյ մէջ, ծառայ մը, երբ առանց բանաւոր պատճառի մեր- ժէ իւր ծառայութիւնը կատարել, կրնայ ոստիկանու- թեան ձեռքով տուգանքի կամ բանտարկութեան դա- տապարտուիլ, և տէրն իւր կողմէն իրաւունք ունի թըշ- նամանել կամ գանակոծել իւր ծառայները, ընդհակա- ռակն, Միացեալ — Պետութեանց մէջ, տէրն ու ծա- ռան կատարեալ հաւասարութիւն կը վայելեն և երկու- քնն ալ ստորագրութիւնները մի և նոյն արժէքն ունին դատաւորին առջև: Գերմանիոյ մէջ գործաւորը թը- շուառութենէ ազատելու և ձմեռն ալ իւր պարէնը ճա- րելու ապահով ըլլալու համար, երկար ատեն մէկուն քով ծառայութեան կը մտնէ, և հետեւապէս առնչահա-ւէտ պայմաններու ալ յանձնառու կ'ըլլայ: Սմերիկայի մէջ բնաւ ոչ եղանակներէն և ոչ անգործութենէն վախ- նալու տեղ չ'ունի. կարճ միջոցի մը, ամսուան մը, շա- բաթուան մը համար միայն պայման կը դնէ, որպէս զի եթէ ուրիշ աւելի յաջող գործ մ'ըլլայ, կարենայ ազա- տօրէն իւր կացութիւնը փոխել: Բրուսիոյ մեծ մասին մէջ, երկրագործն իւր թոշակին մէկ մասը միայն ստակ կ'ընդունի, միւս մասերուն համար, ուտելիք՝ կամ ու-

րոշեալ քանակութեամբ ընդեղէն կը տրուի իրեն, և կամ թող կը տրուի որ իրեն և իր ընտանեաց համար մաս մը հող մշակէ։ Ստակը շատ հազուադիւրս է գեղջուկին համար։ Ամերիկայի մէջ, գործաւորը հնչուն դրամներ կ'ընդունի, և կրնայ իւր աւելցուցած ստակը խնայողութեան արկղին յանձնել 6 առ 0/0 շահով։ Բոմբերանիոյ, Պրանդէպուրկի, և Բոդէնի գաւառաց աւթութեան մեռնողներէն կրնայ մարդ երեւակայել թուական բարձր գինը։ Նոյն իսկ Պրէզլաւի շրջակայներն ուր գործաւորը բաւական լաւ վիճակ մ'ունի, սպասաւոր մը, ագարակի ծառայ մը միայն 30 թալէռ դրամ կ'ընդունի տարին և 65 թալէռի արժէքով ընդեղէն, ընդ ամենը դրեթէ 356 ֆրանք, օրը մէկ ֆրանքէն պակաս։ սակայն ուրիշ մէկ քանի գաւառաց մէջ այս թուական աւելի ևս նուազ է, և թէպէտ քանի մը տարիէ 'ի վեր բարձրանալ սկսած է, բայց գործաւորը դարձեալ գոհ չէ, վասն զի ամեն բանէ առաջ սեփհական ստացուածք մ'ունենալ կը յանկանայ։ Ամերիկայի մէջ վարձկանը, ուտելիքն իր վրայ ըլլալով, ամառը 40 տոլար, ձմեռն ալ 30 կը շահի ամսուան մէջ, այսինքն, տարին 2,200 էն աւելի ֆրանք։ Կան նաև կալուածատէրեր՝ որ երկրագործութեան հասոյթէն անգամ մաս մը բաժին կը հանեն գործաւորին։

Ամերիկայի օրէնքը քանի մը էական զգուշութիւններ ձեռք առած է, օտարականաց շնորհած կալուածոց նկատմամբ։ Չրիաբար տրուած հողը, դարձեալ հասարակաց կալուած կ'ըլլայ դադարեցանքէն մահուանէն յետոյ, երբ ժառանգորդք օտար տէրութեան հպատակ են, և Ամերիկայի մէջ տուն տեղ եղած չեն։ Այս կերպով պետութիւնը կ'ըլլայ գերադոյն կալուածատէր հողին, ապա թէ ոչ, Միութեան հողային դրամադուխտն օտար տէրութեանց ձեռքը պիտի անցնէ։ Գաղութական իւր իրաւունքը չի կորսնցունելու համար մէկ միջոց մ'ունի ազատելու իւր հողը ծախելով, գինը

առնել. այս միջոցն ամեն օր կը գործածեն դաղթա-
կանք, և ասոր համար է որ վերստին Գերմանիա կը
դառնան շատ մը անձինք՝ որ անշուշտ ուրիշ օր և է
պայմաններով պիտի չ'կարենային ետ դառնալ. Պէռլի-
նի կառավարութիւնը բնաւ ջանք մ'ըրած չէ Միա-
ցեալ — Պետութեանց ընդունել տալու, որ դաղթա-
կանն, Ամերիկացի ըլլալէ առաջ, իւր հողին կալուա-
ծատէրն ըլլայ անդառնալի կերպով: 1868 ի միջադգա-
յին դաշնադրութեամբ, Գերմանիա չէր կրնար այլ ևս
Հիւսիսային Ամերիկա երթալու համար զինուորականու-
թենէ փախչող դաղթականները հալածել և ոչ յետոս
պահանջել, և եթէ այսօրիսի դաղթական մը ամերիկա-
ցի աղգայնութիւնն ընդունելէն հինգ տարի վերջը իւր
հայրենիքը դառնալու ըլլար, իւր մեղքը քաւած կը
նկատուէր. Սակայն Միութեան կառավարութիւնը կա-
լուածոց խնդրոյն վրայ տակաւին անմատչելի կը մնայ,
ուրիշ մասերուն թեթեւ զոհողութիւններ ընելով:

Գալով դաղթականութեան դարմաններուն, դեռ
ևս գտնուած չեն: Մեծ կալուածատէրք, որ ուղղակի
մեծ շահ մ'ունին այս խնդրոյն մէջ, չեն ուղեր բան մը
ընել, և կառավարութիւնն ալ, իւր կողմէն, կ'երեւայ
թէ եղբակացութիւն չունեցող միջոցներով գոհ կ'ըլլայ:
« Պէտք է, կ'ըսէր ներքին գործոց պաշտօնեայն, այն-
պիսի օրէնքներ և կանոնադրութիւններ հաստատել,
որոցմով հայրենիքն աւելի ևս փարելի ըլլայ իւր օր-
դուց. » պէտք է ամեն կարելի ջանք թափել երկրագոր-
ծութեան և արուեստից համար, ջրուղիներ, ճամբայ-
ներ և երկաթուղիներ շինելով, աշխատողներու պա-
կասը լեցնելու համար մեքենայներ առնելով, տեղա-
փոխութիւնք դիւրացնելու համար բնակարանի վերա-
բերեալ պայմանները փոխելով, ապակեդրոնացմամբ խը-
նայողական արկեղց հաստատութիւնն ընդհանրացունե-
լով, համառօտ, մեր տնտեսական բոլոր յարաբերու-
թիւնները բարեխառնելով »:

Սոյն ծրագրին մէջ թշուառ գաղթականաց վիճակին նկատմամբ բան մը չի կայ, և այսպիսի անձուկ տեսութիւններով ժամանակիս մեծ խնդիրներէն մին լուծուած չըլլար: Բայց կարելի է որ կառավարութիւնը մտաւոր ապագայի մը մէջ իւր ընթացքը փոխէ, վասն զի կ'ըսուի թէ աղատական մասն առաջարկութիւն մը պիտի ընէ, արքունի կալուածները հատուածելու և ժողովրդեան տալու: Եթէ այս առաջարկութիւնն ընդունուի, այն ատեն միայն ընկերականութեան սպառնացած օրինաւոր յեղափոխութիւնը պիտի խափանուի, և գաղթականութիւնն իւր ճամբան պիտի մոռնայ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ի՞նչ քանակ: Գիւղացի մարդ մը՝ իժ բռնելու շատ վար պետ էր: Բռնածները մատակայ քաղաքին դեղագործներէն մէկուն կը ղրկէր՝ թիւրակէ շինելու համար: Օր մը այնչափ յաջողեցաւ իր որսը՝ որ հարիւր յիսուն հատ բռնելով՝ իրիկունը տուն վերադարձած ատեն՝ ինքզինք սաստիկ յոգնած գտաւ, մինչև անգամ հաց ալ չկրցաւ ուտել. անմիջապէս ննջարանը երթալով՝ անկողին մտաւ քնանալու և հանգստանալու համար: Այս մարդն ըստ իւր սովորութեան ողջ իժերը սենեակը տանելով հետը՝ փոքրիկ տակաւի մը մէջ դրաւ, որոյ բերանն ալ դոյցելու չը մոռցաւ, բայց լաւ չը դոյցեց: Գիշերը մարդուն քնացած ատեն, իժերն իրենց բանտը բացին և որովհետեւ տաք տեղ կը փնտռեն, մարդուն անկողնոյն մօտենալով՝ վերմակներուն մէջ մըտան և գիւղացւոյն վիզը պատատեցան և ամեն կողմանէ զանիկա չըջապատեցին առանց չարիք հասցնելու անոր, և առանց զանիկա արթնցնելու, մինչև իսկ գիւղացին ալ չզգաց: Եւ որովհետեւ գիւղացին բազուկները բաց և անկողնէն դուրս ձգելով քնանալու սովորած էր, առաւօտուն արթնցած ատեն, զարմացաւ տեսնելով՝ որ իժերը բազկացը վրայ շարուած են: Ո՛հ, ըսաւ, հիմա կը մեռնիմ: Իժերը տակաւէն դուրս ելեր են: Բայց խոհեմութեամբ բնաւ անկողնոյն մէջ չը շարժեցաւ, զգաց՝ որ թէ՛ վզին, թէ՛ սրունից վրայ և թէ՛ մարմնոյն ամեն կողմն իժերը լեցուած են: Ի՛նչ յուսա հատեցուցէ՛ զիճակ գիւղացին բնաւ չ՛շուարեցաւ ինքզինք Ստոլոթոյ յանձնեց, և առանց դոյզն ինչ շարժումն ընելու, աղախինը կանչեց, երբ աղախինը սենեկին դուռը բացաւ, «Սենեակը մի՛ մօտեց, ըսաւ մարդն ա-

դախնոյն . վար իջէ՛ք , և մեծ կաթսայի մը մինչև կէսը կաթով լեցուցէ՛ք . կաթը տաքցուցէ՛ք , այնպէս որ գաղջ ըլլայ . կաթսայն հոս բերելով՝ սենեկին մէջ տեղը դըրէ՛ք , բայց կարելի եղածին չափ կամացուկ : Գուռը մի՛ գոցէք , դացէք այս ըսածս շուտով ըրէք , ժամանակ մի՛ կորսնցունէք : Երբ աղախինը կաթսայն սենեակը բերաւ , իժերը կաթին հոտը առնելով , սկսան մարգուռն վրայէն քաշուիլ , իւր բաղկացը վրայ դռնուածնել , բուն հեռանալը եւ կաթսային կողմն երթալը տեսաւ , իւր վզին բոլորտիքը շարուածներուն երթալն ալ լսեց , զգաց որ սրունից վրայի իժերն ալ իրարու ետեւէ կը քաշուէին . վերջապէս ամբողջ մարմինը օձերուն ձեռքէն աղստուեցաւ : Ի՛նչ ուրախութիւն . մարդը չաճապարեց , սպասեց՝ որ բոլոր իժերն ալ անկողնէն աղէկ մը հեռանան , Գացին կաթսային մէջ լեցուեցան , այնպէս որ անկողնոյն մէջ մէկ հատ իժ չը մնաց : Գիւղացին այն ատեն անկողնէն ելաւ , և տեսնելով որ իժերը կաթին մէջ ընկղմած , քնայածի և գրեթէ գինովցածի պէս են , ունելներով զանոնք մէկիկ մէկիկ կաթսայէն հանեց և գլուխներնին կտրեց : Իսկոյն ի ծուռ իջնելով , Աստուծոյ շնորհակալ եղաւ յամենայն սրաէ՛ զինքըն խիստ մեծ վտանգէ մ'ազատելուն համար , Յետոյ տունէն ելնելով՝ որու որ հանգիպեցաւ , դիտուն եկածը պատմեց , ամեն մարդ սարսափեցուց , նոյն իսկ ինքն ալ կը սարսափէր պատմած ատեն , իժերը դեղադործին զրկեց , իմացնելով միանգամայն որ այսուհետեւ իր մէ իժ չ'պատէ : Արդարեւ , գիւղացին այս արհեստը ձգեց . իժերն այնչափ ատել սկսաւ՝ որ ոչ միայն տեսնել , այլ և անունն անգամ լսել չէր ուղեր :

Լրեւորութիւն : Գող մը մահուան պիտի դատապարտուէր . կառավարութեան կողմանէ կրօնաւոր մը կանչուեցաւ որ զողը խոստովանցունէ . երկուքն ալ մատուռ մը փնային : Լրօնաւորը՝ աւազակը զղման յորդորած

առեն, տեսաւ՝ որ գողը իր խօսքերուն բնաւ ուշադրութիւն չէր ընելու Բարեկամ ըսաւ կրօնաւորը, քանի մի ժամէն Սոսուծոյ առջև պիտի ելնես : ո՛հ, ինչո՞ւ խօսքերուս վրայ չէք խորհիր, իրաւունք ունիս, պատասխանեց գողը, կը մտածեմ որ կրնաք կեանքս աղատել : Ի՞նչպէս կարելի է ըսաւ կրօնաւորը, իշխանութիւն չունիմ նորէ՞ն առիթ տամք քեզի յանցանք գործելու : Եթէ ատոր համար է, պատասխանեց աւաղակը՝ որ կեանքս աղատել չէք ուզեր, ձեզի խօսք կուտամ և կ'երդնում՝ որ ալ գողութիւն չեմ ընել, որովհետեւ խրատուեցայ, կրօնաւորը գողին խօսքին հաւատալով՝ մտածեց թէ ի՞նչպէս աղատէ նորա կեանքը : Մատուռին մէջ պատուհան մը կար, որ տանիքին մօտ և գրեթէ տեսնուէր և հինգ ոտք բարձր էր : Աթոռնիդ, ըսաւ յանցաւորը կրօնաւորին, սեղանոյն վրայ կը դնէք, վրան կ'ելնէք, ես ալ ձեր ուսին վրայ կանդնելով՝ անմիջապէս տանիքը կը հասնիմ : Կրօնաւորն այս հնարքին հաւնեցաւ . սեղանը՝ որ շարժական էր, պատուհանին մօտեցուց, աթոռին վրայ ելաւ, գողն ալ անմիջապէս տանիքին վրայ ցատկեց :

Երեք ժամ անցնելէն վերջը, դահլիճը գալով դրան զարկաւ և կրօնաւորին հարցուց՝ թէ ո՞ւր է յանցաւորը : Այն մարդը հրեշտակ եղած ըլլալու էր, պատասխանեց կրօնաւորն ամենայն սղաղարիւնութեամբ. քահանայութեանս վրայ կ'երդնում որ սա պատուհանէն դուրս ելաւ : Դահլիճը զայրանալով և կարծելով թէ կրօնաւորը զինքը կը ծաղրէ, վաղեց դատաւորներուն իմացուց եղելութիւնը, որոնք ամենը մէկէն մատուռն եկան, ուր կրօնաւորը աթոռին վրայ նստած, այն պատուհանը ցուց անոնց, ուսկից գողը փախած էր . ասպնդովցուց դատաւորները՝ թէ այն մարդը ասկէ թռաւ, որուն վրայ ինքն ալ հրեշտակ կարծեց զանիկա : Դատաւորները բան մ'ալ ըսելու և ընելու չը համարձակեցան պարզամիտ կրօնաւորին, գողին բարի ճանապարհ մտղթելով՝

տեղերնին գնացին :

Քսան տարի վերջը այս կրօնաւորն անտառի մը մէջէն ճանապարհորդած ատեն՝ ճամբան կորսնցուց . գիւղացի մ'իրեն հանդիպելով՝ հարցուց թէ ո՛ր պիտի երթայ . ստիպեց կրօնաւորը՝ որ միատեղ ագարակ մ'երթան , ուր պիտի կրնան հանդատանալ : Կրօնաւորն այն մարդէն կասկածեցաւ , բայց վերջապէս դողալով դողդողալով մարդուն ետեւէն գնաց : Տեսաւ ագարակն և իմացաւ որ անոր տէրն այն գիւղացին է : Գիւղացին լաւ կերակուր պատրաստել տալով՝ իւր հիւրը պատուեց : Կրօնաւորն անմիջապէս այս գիւղացւոյն կերպարանքը յիշելով , ճանչցաւ՝ թէ այս գիւղացին այն գողն է՝ որուն կեանքն ազատեց : Գիւղացին իւր կինն եւ որդիքը կրօնաւորին քով բերելով՝ պատուիրեց որ անոր շնորհակալ ըլլան : Էրբ երկուքն առանձին մնացին , կրօնաւորը հարցուց՝ թէ ի՞նչպէս ագարակատէր եղած է , գիւղացին մանրամասն պատմեց , եւ ըսաւ ալ՝ թէ ինչպէս որ ձեզի խօսք տուի , այնպէս շարժեցայ , ուղեցի որ պարկեշտ մէկն ըլլամ : Գիւղացին ստիպեց կրօնաւորը որ քանի մը օր ագարակը կենայ . այս միջոցին ամեն կարելի պատիւ ըրաւ կրօնաւորին , որուն մեկնած ատեն իւր ձիերէն մէկը տուաւ , եւ հետնընկերացաւ՝ մինչեւ որ երկիւղալի տեղերէն դուրս ելաւ :

VI

THESE are the names of the
persons who have been
examined and found
guilty of the crime of
murder.

THESE are the names of the
persons who have been
examined and found
guilty of the crime of
murder.

THE NAMES OF THE PERSONS WHO HAVE BEEN EXAMINED AND FOUND GUILTY OF THE CRIME OF MURDER.

THESE are the names of the
persons who have been
examined and found
guilty of the crime of
murder.

ՅՈՅՍը կերելի ամիսն ամբամ մը 64 երեսէ բաղկա-
ցեալ տետրով մը : Գինն է ամեն տեղոյ համար մէկ տա-
լին երեք արծաթ մէճիտիէ , վեց ամսուան համար՝ եր-
կու արծաթ մէճիտիէ առանց ծախուց ֆանապարհի :

ՅՈՒՍՈՅ հետ յարաբերութիւն ընելու համար պէտք է
թղթակցիլ յանուն խմբագրութեան :

Ծ Տ Ո Ր Ա Դ Ր ՈՒ Թ Ե Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Ր

Կ. ՊՕԼԻՍ. ՄԵԾ. Կարապետ Էֆ. Կազմասեան. Եկնի
ձամի ֆողոց. Թիւ 8
ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ. Մ. Յովնաննէս աղա Յազըճեան
ԱՏԱԲԱԶԱՐ. Յովնաննէս աղա Սէտէժեան
ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՕԼԻՍ. Թորգոմեան ընկերութիւն

